

M&L

*Strukturele polymeerchemische
restauratie
"Huis Horta Brussel"*

dn de neef ENGINEERING NV SA

INDUSTRIEPARK 8, B-2220 HEIST O/D BERG, BELGIUM - TEL.(015)24 62 31 - FAX (015)24 80 72 - TELEX 62926

M&L

MONUMENTEN EN LANDSCHAPPEN

Tweemaandelijks tijdschrift van het
Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap
Administratie voor Ruimtelijke Ordening en Leefmilieu
Bestuur voor Monumenten en Landschappen

Inhoud

Generiek	3
De storten van de steenkoolmijnen en hun vegetatie Michel Asperges en Robert Berten	12
De rehabilitatie van het huis Stellingwerff-Waerdenhof te Hasselt. Een vernieuwde dialoog Herman van Meer en Jos Gyselinck	25
De "salette" of pronkkamer in het 17de-eeuwse Brabantse burgerhuis. Familie- en groepsportretten als iconografische bron, omstreeks 1640-1680 Paul Vandenbroeck	41
Summary	63

M&L Binnenkrant

Abonnementsvoorwaarden 1991

België : 1150 fr. (ook losse nummers verkrijgbaar voor 220 fr.).
CJP'ers betalen : 950 fr.
Buitenland : 1300 fr.

Uw abonnement gaat automatisch in na overschrijving op rek. nr.
470-0278201-29 van Monumenten & Landschappen, Markiesstraat 1,
1000 Brussel met vermelding „M&L-jaarabonnement 1991”.
U ontvangt dan alle nummers van het lopende jaar.

Zonder schriftelijke opzegging vóór het einde van elk kalenderjaar, wordt een abonnement automatisch verlengd voor de volgende jaargang. Tussentijds kunnen geen abonnementen worden geannuleerd.

ISSN 0770-4948
9^e jaargang Nr. 6
november-december 1990

Gillis van Tilborgh. Familieportret (detail).
Rotterdam, Museum Boymans-van Beuningen.

Redactie

Administratie voor Ruimtelijke Ordening
en Leefmilieu, Bestuur Monumenten en
Landschappen.
Afdeling Pers & Voorlichting.
Markiesstraat 1, 1000 Brussel.
Tel. (02) 507 42 57.
Eindredactie : M.M. Celis.
Productie en promotie : L. Tack.
Zetwerk en secretariaat : D. Torbeyns.
Vormgeving : Greta Claeys.

Redactiecomité

Voorzitter : E. Goedleven.
Leden :
H. Craeybeckx (voorzitter K.C.M.L.),
F. Vanderputte (Diensten van de Secretaris-
Generaal),
A. Bergmans, J. Braeken, M. Buyle, M. Celis,
M. De Borgher, J. De Schepper,
M. Fierlafijn, P. Lagaisse, A. Malliet,
L. Tack, S. Van Aerschot,
Hedwig Van den Bossche,
Herman Van den Bossche, P. Van den Bremt.

Advertentiewerving

De Ganzerik, J. Casier
Philipstockstraat 39, 8000 Brugge
Tel. (050) 33 82 20.

Druk

Die Keure
Oude Gentweg 108, 8000 Brugge
Tel. (050) 33 12 35

De verantwoordelijkheid voor de gepubliceerde artikels
berust uitsluitend bij de auteurs. Alle rechten voor
het reproduceren, vertalen of herwerken zijn
voorbehouden.

MINISTERIE
VAN DE
VLAAMSE
GEMEENSCHAP

REWAH n.v.

VOCHTWERING & INSTANDHOUDING VAN GEVELS

- Chemisch reinigen van de ondergrond
- Waterafstotend maken met WTCB-goedgekeurde produkten
- Verstevigen van de verzande ondergrond

Wij helpen u vrijblijvend aan het gepaste advies.

Het gemeentehuis van Borgerhout werd met onze produkten gerestaureerd.

Nijverheidsweg 24

2240 Zandhoven

Tel. (03) 485 55 33

ETIENNE MAHIEU - LID VAN :

- ART RESTORERS ASS.
- INTERNATIONAL INSTITUTE OF CONSERVATION

ARTIKON N.V.
S.A.

(014) 51 77 22
(014) 50 03 24
(014) 50 03 23 (FAX)
VISPLUK 27
2290 VORSELAAR

● RESTAURATIE EN CONSERVATIE

- van : – Kunstvoorwerpen in hout, steen, metaal, kunststof, marmer, terra-cotta
- Stenen beelden en gevelornamentuur
- Keramiek, aardewerk
- **Moderne kunst**

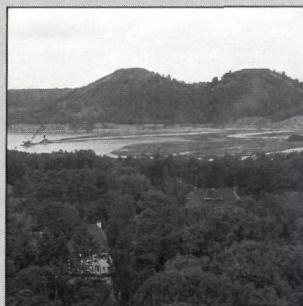
● VERVAARDIGEN VAN REPLICA in kleine en grote oplage

- in kunststeen, gietbaar hout, polyester, epoxy

● FABRIKATIE EN VERKOOP VAN PRODUKTEN VOOR RESTAURATIE :

- Lijmen, speciaal voor restauratie
- Verfstrippers (speciaal voor restauratie) : PEEL-AWAY
- Minerale steenrestauratie-mortel : **AMONIT** (nieuwe naam voor GAY-STONE)
- Steenbehandelingsprodukten : reinigers, verstevigers, enz.
- Houtbehandelingsprodukten

GENERIEK

Stof en as ten spijt

Tot de merkwaardige familie van natuurwetenschappelijk waardevolle residuele sites horen naast de klei- en grindgroeven of afgedane spoorwegbeddingen intussen ook de mijnterrils.

Reeds langer een bevoorrechte verzamelplaats van fossiele plantenresten bieden ze aan eigentijdse soorten sinds hun op-rust-stelling een eigen, moeizaam verworven biotoop. Twee auteurs - Michel Asperges en Robert Berten - illustreren alvast deze aspecten van overigens nauwelijks toegankelijke reservaten.

Eerherstel

Geconfronteerd met de eenvormige eindbestemming - een Hasselts stadsmuseum - en de historisch op elkaar geënte huizen Stellingwerff en Waerdenhof, aanvaardde architect Herman van Meer de dubbelbodemige uitdaging.

Zijn aktualisering van dit reeds lange tijd zieltoegend monument bleef sedertdien geenszins onopgemerkt.

Geruggesteund door Jos Gyselinck en verhelderende foto's belicht hij stapvoets een bespreekbare heropstanding.

Naar beeld en gelijkenis

Niet de winterse eindejaarskoude maar een vernieuwd kunsthistorisch inzicht houden Paul Vandenbrouck met een frappante portrettengalerij binnenskamers. Dat de beter-gestelde 17de-eeuwse burger de fraaiste ruimte van zijn woning koos tot kader van een kunstige vereeuwiging moge dan vanzelfsprekend lijken : de bij dezer aangetoonde waarheidsgetrouwe weergave blijkt daarentegen onvermoed van niet te schatten documentair belang.

Sinds meer dan 30 jaar stelt Proxyl, gespecialiseerd in de kuratieve behandeling van hout en bouwmaterialen tegen insecten en zwammen, haar ondervinding en haar laboratoria ten dienste van het nationaal bouwpatrimonium.

In samenwerking met de Belgische universiteiten en met het research team van Janssen Pharmaceutica werd het specifiek en doeltreffend MADUROX-gamma op punt gesteld, dat gebruikt wordt om vele kunstwerken en prestigieuze gebouwen te saneren.

Madurox Bi-Activ en Madurox Super voor hout dat aangetast is door houtborktor en boorkever, Madurox Fungikill en Madurox M-Gel voor metselwerk en andere bouwmaterialen die aangetast zijn door merulius en andere schimmels.

De PROXYL-producten zijn zeer weinig giftig voor de mens en beschikken over een officiële toelating van het Ministerie van Volksgezondheid en Leefmilieu voor toepassing ook binnen in bewoonde lokalen.

Voor inlichtingen, advies of documentatie, telefoneer naar 03/326.07.48, stuur een fax naar 03/326.07.98 of schrijf naar PROXYL N.V. - Vaartdijk 40 2100 Deurne

STADSMEUBILAIR

TownscapeTM
Products Limited

Gamma stadsmeubilair
in geperforeerd plaatijzer.

Trio-zit : 159 cm lang, 60,3 cm breed, 80,5 cm totale hoogte en zithoogte : 44,5 cm

Bank (L = 180 cm, Br = 40,8 cm, H = 44 cm)

Dubbelzijdige zitbank en ronde afvalhouder
met voet

Standaard zitbank

BALTIMORE

Gamma stadsmeubilair in gietijzer.
Tijdloze design.

Een nieuw zitelement in het Baltimore gamma
is de bank (zonder rug)

Zitbank en afvalhouder in gietijzer en hout

**LICENTIEHOUDER
&
INVOER**

AGREF N.V. Tel. (091) 69 19 11

n.v. AGREF
Tragelweg 4
B-9230 Wetteren
Fax (091) 69 07 04

de rust en het evenwicht van mineralen

Dit is geen verhaal over bronwater. Wel een manifest over fundamentele principes van de restauratietechniek. Wij vatten dit in 5 puntjes samen:

- 1** De restauratiematerialen moeten zich kunnen aanpassen aan hun omgeving, zodanig dat de authenticiteit van het monument bewaard blijft.
- 2** Het materiaal moet zoutbestendig zijn en mag de zout- en vochttransporten niet belemmeren.
- 3** Het materiaal moet vrij van kunststoffen zijn en speciaal-cementgebonden.
- 4** Fysische eigenschappen van het restauratiemateriaal moeten aangepast worden aan de eigenschappen van het object.
- 5** Het restauratiemateriaal moet eenvoudig en kostenbesparend toe te passen zijn.

Om die vijf fundamentele principes te kunnen handhaven verkoopt en gebruikt Solar gemakkelijk verwerkbare, zuivere minerale restauratiemortels voor natuursteen, die meestal geen dure wapening vereisen, en zoutbestendige pleister- en injektiemortels van hoogwaardige kwaliteit.

SOLAR RESTAURATIETECHNOLOGIE
IN HARMONIE MET HET VERLEDEN

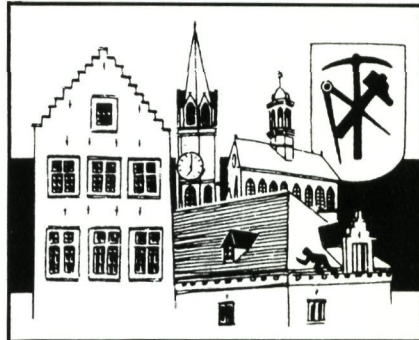
Solar n.v.

Kleine Breedstraat 51, 2700 St.-Niklaas

voor meer informatie belt u : 03/776.91.62

MOREELS H

Specialiteit restauratie
historische gebouwen & kerken

Natuur & kunstleien - pannen & asfalt

Restauratie van glasramen
van kerken en partikulieren

Eigen ontwerpen

43 Jerusalemstraat
9420 ERPE-MERE

(053) 21 01 54

Hier leven en werken.
Hier groeien, opgroeien,
bouwen aan de toekomst
omdat hier nog toekomst is.
Met een sterke bank
die hier haar wortels heeft.
Met u een grootbank
die hier met u
van elk obstakel
een nieuwe overwinning maakt.
Met de Kredietbank,
de bank van hier.

Beter met de bank van hier.

Voor de vochtwerende behandeling van de buitenmuren en de versterking van de stenen aan de kerk te Braine-l'Alleud

**EEN GAMMA PRODUCTEN VOOR
RESTAURATIEWERKEN EN VOCHTIGHEIDSPROBLEMEN**
Tien jaar waarborg

- WATERBESTENDIGE STEENBESCHERMING
- DROOGMAKEN VAN MUREN TEGEN OPSTIJGEND VOCHT
- VERSTEVIGING VAN STENEN, BAKSTENEN, ENZ...
- CHEMISCHE GEVELREINIGING, ENZ...

EXHYDRO® : goedkeuring - BUTGB
- ATG/H606

EXHYDRO® INJ. : - door inj. diffusie

REMAFIX® : - K.I.K. 2L/13/87/3780
(rapport)

REMAL : - volledig gamma

**RENOVATION
MAINTENANCE**

PVBA

BUREAU : 1000 Brussel - Baksteenkaai 32/B7
tel. : (02) 513 22 11 - 513 70 20
tlx. : Renoma B - 23921

Restauratie- en verbouwingswerken Stellingwerff - Waerdenhof

Tijdelijke Vereniging

REYNDERS - VAN RYMENANT

Torenplein 6 B18, B 3500 HASSELT, Tel. (011) 22 41 72, Fax (011) 22 81 08, Telex 39266

BRUXELMAN HOUDT DE GESCHIEDENIS VAST AL EEN EEUW LANG

In het jaar 1886 vestigt de steenhouwer François Bruxelman zich als aannemer. Zijn zoon Florimond volgt hem op in 1910. Vanaf 1938 geeft zijn kleinzoon Albert Bruxelman de onderneming haar volle dimensie.

D. Bruxelman neemt over in 1968. De "Etn. Fl. Bruxelman en Zoon" worden in juni 1983 een naamloze vennootschap.

Mede door zijn oorsprong heeft het bedrijf zich altijd gespecialiseerd in het restaureren van gebouwen, zowel kerken als historische monumenten, een domein dat vertrouwd geworden is.

De werkhuizen van het bedrijf zijn uitgerust zowel voor steenhouwen als voor houtbewerking.

De moderne technieken worden praktisch aangewend in de oprichting van appartements- of kantoor- gebouwen, privé-woningen, enz.

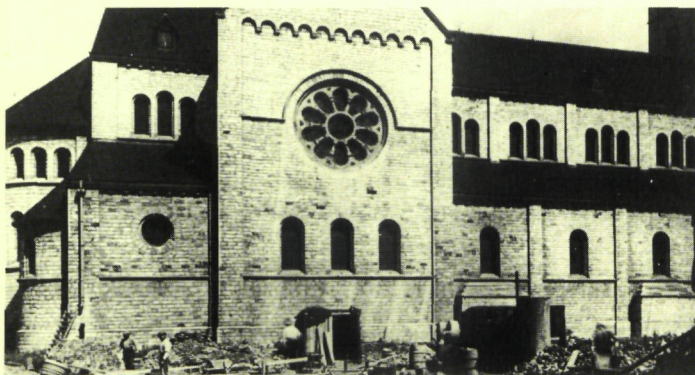
En l'année 1886 François Bruxelman, tailleur de pierre, s'établit entrepreneur. Son fils Florimond lui succède en 1910. C'est ensuite son petit-fils Albert Bruxelman qui dès 1938 donne à la firme sa pleine dimension.

D. Bruxelman prend la relève en 1968. Les "Ets. Fl. Bruxelman et Fils" deviennent société anonyme en juin 1983.

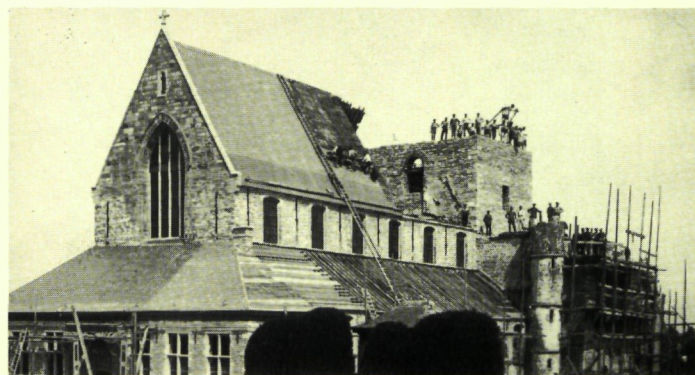
De par ses origines la société s'est toujours spécialisée en restauration de bâtiments anciens, tant églises que demeures historiques. Rien ne lui est étranger dans ce domaine. Ses ateliers assurent tant la taille de la pierre que le travail du bois.

Les techniques modernes sont tout autant son champs d'action avec la construction d'immeubles à appartements ou bureaux, habitations privées etc...

St.-Paulus - 1934

Kerk Eine - 1918

**ER BESTAAN ZEER
DOELTREFFENDE
MIDDELEN
TEGEN DUIVEN**

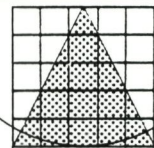
Duiven zijn inderdaad zo vervelend dat u ik-weet-niet-wat zou doen om ze te verjagen. Zij vervuilen en ontsieren niet alleen onze historische gebouwen; zij werken actief mee aan het verval ervan.

**MAAR HET KAN
OOK ONOPVALLENDER**

Depigeonal is een eenvoudig en doeltreffend systeem om duiven te weren. Onzichtbaar voor voorbijgangers en onschadelijk voor de dieren. Vraag meer informatie over Depigeonal en gebouwenconservatie en -restauratie in het algemeen bij

Solar n.v.

Kleine Breedstraat 51,
9100 Sint-Niklaas.
Of bel 03/776 91 62.

PROFIEL

RESTAURATIE & MONUMENTENZORG

ONDERZOEK

Kunsthistorisch • Technisch • Bouwkundig

BEHANDELING

Muurschilderingen • Stuc • Meubilair
Sculptuur (steen en hout) • Leder
Bodemvondsten (hout en leder)
Schilderijen (paneel en doek)

Oostveldkouter 26 • 9920 Lovendegem

Schudel W. 091/22 17 53	De Clercq L. 03/233 82 27
Van Molle M. 016/22 67 06	Van Dijk L. 015/21 80 78
Van Der Biest L. 03/771 44 66	Huet P. 03/233 09 57
Vandenborre H. & Lauwers M.	091/72 63 03

Gevel- en restauratiewerken
Waterdichte bespuiting
Oppervlaktebehandeling & sierpleisters
Zand- en straalbedrijf
Industriële schilderwerken - Hoogtewerken

J. GENNE

Bosdel Industriepark GENK (011) 35 80 51 / 35 80 52
Telefax (011) 35 80 53
8 Mizerikstraat 3590 DIEPENBEEK (011) 32 33 60

Smederij

MECIBAH

MOLENBAAN 18
2160 WOMMELGEM
Tel. : (03) 353 97 87

- Restauratie alle smeedwerk
- Hedendaags smeedwerk
- Eigen ontwerp
- Tuinmeubels

Gediplomeerd restaurateur

Restauratie : 'De Vijfsterren' Gent

**P. NIJS N.V.
ALGEMENE ONDERNEMING**

DAK-ZINK-BOUW- EN
RESTAURATIEWERKEN
STEENKAPPERIJ
SCHRIJNWERKERIJ

E3Laan 49 - 9600 DEINZE
Tel. : (091) 86 07 63 - 86 61 50
Fax : (091) 86 04 15

- ALGEMENE BOUWONDERNEMING
- VERNIEUWBOUW
- RESTAURATIEWERKEN
- GEVELWERKEN
- NATUURSTEENHERSTELLINGEN
- BETONREPARATIES EN
ANDERE SPECIALE TECHNIEKEN

**BOUWONDERNEMING
GOETINCK**

MONNIKENWERVE 57-59
8000 BRUGGE
TEL. 050 / 31 55 81

ERKENNINGEN :
KLASSE 5 D24
KLASSE 4
KLASSE 1 D21

ZONDER RENOFORS-BETA ZAG U DIE MOLENS NIET MEER...

Heeft U zich al eens afgevraagd hoe het komt dat eeuwenoude houten molens nog steeds de wind trotseren? Of hoe de Middeleeuwse klokkestoel van de prachtige Sint-Romboutskathedraal zijn tonnenzware beiaard torst?

Solar nv vernieuwt en versterkt rottend hout met het Renofors-Beta systeem. Voor jaàren.

Renofors-Beta is een (kostenbesparend) alternatief voor dure en moeilijke vervangingswerken.

Renofors-Beta is een gewapend kunstharssysteem dat snel, doeltreffend en esthetisch eeuwenoude constructies restaureert.

Vraag nu vrijblijvend documentatie. Bel 03/776.91.62

**U HEEFT GEEN
MONUMENT
TE VERLIEZEN...**

Solar n.v.
Kleine Breedstraat 51, 2700 St.-Niklaas

Ook sterkin: gevelreiniging - steenverharding - vochtwering - drooglegging van muren met capillair stijgend vocht - dichtingswerken - betonrestauratie - houtbehandeling - brandremming.

— Zo kan de geschiedenis zich blijven herhalen —

De Nationale Loterij.

Een kans hebben is tegelijk een kans geven.

De storten van de steenkoolmijnen en hun vegetatie

(Foto O. Pauwels)

Michel Asperges en Robert Berten

De steengruishopen of terrils zijn een levend laboratorium voor de plantkundige die de evolutie van een vegetatie wil volgen en dit vanaf de naakte bodem tot de climaxvegetatie die door het eiken-berkenbos zal worden ingenomen. Deze vegetatie, die zich spontaan ontwikkelt op een door mensen aangelegd substraat, is uitzonderlijk rijk aan soorten. Het geheel blijft een kunstmatig ontstane verandering in het landschap, dat een belangrijke rol gespeeld heeft in de geschiedenis van Midden- en Noord-Limburg (1).

De terrils in Limburg zijn gelegen op het grondgebied van Beringen, Heusden-Zolder, Houthalen, Genk-Winterslag, Genk-Zwartberg, Genk-Waterschei en tenslotte Eisden (2). Rond deze centra van "steenkoolactiviteit" vinden we steeds een netwerk van spoorlijnen die een grote oppervlakte innemen en waar de braakliggende terreinen een soortenrijke, adventieve flora herbergen. Het heeft dan ook weinig zin alleen te kijken naar de terrils, zonder eveneens te kijken naar het landschap waarin deze steenkoolactiviteit heeft plaatsgevonden. Een ander aspect van de terrils vormen de fossiele plantenresten die uiteindelijk de steenkool geleverd hebben. Ook hier moet de nodige aandacht aan besteed worden.

De steenkoollagen in het Carboon

De geologische tijdspanne, die we het Carboontijdperk noemen, speelde zich zowat 345 à 275 miljoen jaar geleden af. Op het einde hiervan, in het Westfaaliaan (3), heerste er in het Kempisch district een tropisch tot subtropisch klimaat. De vegetatie moet vergelijkbaar geweest zijn met de huidige strand-mangrovevegetatie van de Aziatische en Amerikaanse stranden, met dit verschil dat er toen massaal veel Pteridofyten of varenachtigen zoals wolfsklauwen, paardestaarten en varens voorkwamen, die toen hun climaxvegetatie kenden. Al deze soorten kenden een zeer snelle en uitbundige groei zodat ze zich tot bomen ontwikkelden. Toch is deze plantengroei op zich slechts één element in het vormingsproces van steenkoollagen. De eigenlijke vorming is gebonden aan cyclussen die in verband staan met de hoogte van de zeespiegel.

In een eerste fase is er een overvloedige plantengroei in en rond moerassen en lagunes. Na het afsterven blijven deze planten bewaard in een zuurstofarm milieu, onder de watertafel. Door deze accumulatie stijgt het niveau van het moeras. Enkel wanneer de zeespiegelstijging gelijke tred houdt met de accumulatie kan ook het moeras blijven bestaan. Dit is het eerste deel van de cyclus. Bij een verdere stijging wordt er zand en klei afgezet; in het derde deel van de cyclus daalt de zeespiegel en wordt het gebied bedekt met kleiige sedimenten en tenslotte kan er dan terug moeras ontstaan.

Steenkoolvorming (4)

De hoger vermelde cyclussen kunnen zich enkel afspelen in gebieden die gelegen zijn in tropische of subtropische klimaatzones. Deze plaatsen bevinden

Winterslag: schiefgesteente met pyrietstenen (eigen foto)

zich dicht bij de kustlijn die onderhevig is aan de zeespiegelschommelingen.

Het proces waarbij veen geleidelijk in steenkool wordt omgezet heet *inkoling*. Vooral de aanwezigheid van lignine of houtstof is belangrijk voor de veen- en later steenkoolvorming. Tijdens de veenvorming komt er koolzuurgas (CO₂), water (H₂O) en methaan (CH₄) vrij en door de voortdurende opstapeling van plantaardig materiaal en andere sedimenten, dus door het steeds toenemend gewicht, komt het geheel onder zeer sterke druk te staan, wat veen- en bruinkoolvorming (ligniet) bevordert. Men spreekt van steenkool als het koolstofgehalte ongeveer 75 % bedraagt; is het koolstofgehalte lager, dan spreekt men van bruinkool of ligniet.

Aan het Carboontijdperk (5) kwam een einde door de Hercynische gebergtevorming of plooiing, een zeer onrustige geologische periode, 275 tot 225 miljoen jaar geleden. Geweldige aardbevingen hebben toen ontstaan gegeven aan hoge bergen en talrijke verzakkingen van land- en zeebodem. Ook de Ardennen werden toen gevormd: deze hadden het uitzicht van de huidige Alpen. In de Kempen werd het gebied enkel opgeheven. Dit had wel tot gevolg dat de zee verdrongen werd. Hiermee kwam een einde aan de steenkoolvorming.

Op de terrils getuigen de dikke brokstukken "rood gesteente" of "Perm-gesteente", afkomstig van continentale afzettingen, van deze periode. Hierna deden zich weer verzakkingen voor en werd het geheel opnieuw overspoeld door de zee, zodat kalkrijke gesteenten aangevoerd werden (6).

De Limburgse mijnstreek

De ontdekking van de steenkoollagen door André Dumont, omstreeks 1901, onderstreepte het belang van het Carboontijdperk voor Limburg, en gaf het startsein tot de ontginning van de steenkoollagen. Doordat de steenkool echter vrij snel uitgeput was of de delving ervan financieel niet meer rendabel was, kwam er reeds in 1990 een einde aan de exploitatie van de steenkoolmijnen van Beringen, Heusden, Zolder, Houthalen, Winterslag, Zwartberg, Waterschei en Eidsden. Enkel Zolder wordt nog uitgebaat.

De vegetatie

Het substraat

De bodem van de terrils bestaat uit een opeenhoping van schiefgesteente (Schisten), kalkrijke rotsblokken, steenkoolafval en — plaatselijk — een dunne bedekking van humusrijke, recente plantenafval. De zware steenbrokken liggen onderaan, de kleinere bovenaan. Het geheel vormt een niet al te stabiel substraat dat regelmatig verzakt of verschuift, naar geologische normen, erg dynamisch dus. Deze zeer droge en doorlatende bodem vormt voor planten en

Een terril in Winterslag (eigen foto)

dieren een bijzonder biotoop. Naast deze zeer belangrijke dynamiek spelen wind- en watererosie een grote rol. De wind zorgt ervoor dat de reeds erg doorlaatbare bodem nog vlugger gaat uitdrogen en het regenwater, dat op bepaalde plaatsen niet volledig gaat insijpelen de hellingen afstroomt. Hierdoor ontstaan er kleine geulen waarin het dunne materiaal bijeen spoelt en als het ware de dikke stukken aan mekaar kit. Gezien de steile hellingen, de voortdurende wind- en watererosie en vooral de onstabiele bodem krijgen de planten weinig kans om de terrils volledig te koloniseren.

Een ander fenomeen dat zich voordoet op de terrils en op de mijngronden is een sterke uitspoeling van de bodemzouten, die zich ophogen in de onderliggende lagen. Op plaatsen met een kleinere doorlatendheid ontstaan er waterplassen. Soms werden deze plassen of vijvers door de mens aangelegd tijdens de mijnexploitatie voor het wegpompen van het ondergrondse water of voor het wassen van de steenkolen. Al dit water bevat zeer veel zout. We kunnen terecht spreken van *brakwater*.

De vegetatie

Zoals hierboven vermeld, komen er uiteenlopende substraten voor op de steenberg. Dit leidt ertoe dat we op de terrils zeer belangrijke gradiënten aantreffen, van naakte bodem over een pioniervegetatie van mossen en korstmossen, tot hogere planten, gaande van grasland tot combinaties van struiken en hogere planten om tenslotte te eindigen in een eiken-berkenbos.

De positie van de hellingen ten opzichte van de zon speelt eveneens een belangrijke rol bij de kolonisatie van de terrils: de erg droge bodems zijn geëxponeed naar het zuiden, de minder droge naar het noorden. Deze verschillen in vochtigheidsgraad en de natuurlijke hellingsgraad hebben een totaal andere vegetatie voor gevolg op de zuid- en noordhellingen.

Een vegetatieonderzoek is vroeger nooit uitgevoerd.

De terrils zijn eigenlijk niet toegankelijk voor het publiek. Vandaar dat er voorlopig niet veel gegevens voorhanden zijn over de terrils in Limburg. De enkele opnamen waarover we beschikken werden gemaakt door het Lisec, onder andere Andriessen, Asperges, Berten, Gabriels, Mebis, Nagels, Rutten en Vanlook (7). Ze dateren van 1973, 1975, 1983, 1985, 1986, 1988, 1989 en 1990.

Hierna volgt de bespreking van deze opnamen. In de eerste plaats behandelt men de pioniervegetatie, de mossen en de korstmossen, verder de hogere planten en tenslotte de fossielen.

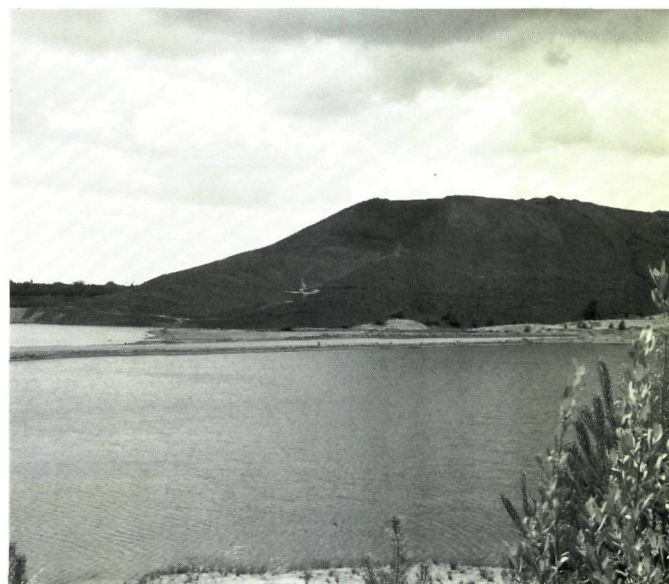
De pioniervegetatie op de verschillende onderzochte terrils

Beringen

Het substraat van de twee terrils en van het bezinkingsbekken bestaat hoofdzakelijk uit fijn, sterk gelaagd en goed vastliggend schiefermateriaal, aan elkaar gekit door het stof of moddermateriaal van de kleideeltjes.

Op de terril gelegen tegen de mijngebouwen, (8) die langs de kant van de spoorweg vrij sterk met bomen begroeid is, werden volgende epifytische korstmossen gevonden:

- op Zomereik (9): *Lecanora conizaeoïdes* (10), Pletkorstmos (*Evernia prunastri*), Schorskorstmos (*Hypogymnia physodes*), Schildkorstmos (*Parmelia saxatilis*) en *P. sulcata*;
- op de stambasis van Zachte berk: *Cladonia coniocraea*, *Lecanora conizaeoïdes* en Schorskorstmos (*Hypogymnia physodes*);

Terrils van Eisdien, met een kiezelmooi op de voorgrond (foto O. Pauwels)

— op Grove den: kleine, slecht ontwikkelde exemplaren van Schorskorstmoss (*Hypogymnia physodes*).

De mossen (11), vooral aanwezig op Zachte berk en Zomereik, op de onderste helft van de stam, worden er vertegenwoordigd door Gedrongen kantmos en Gewoon kantmos. Op de stam komen Gewoon sikkelsterretje en Geelsteeltje voor.

Op de meer open, kleine plateaus van deze terril, waar minder grassen en Muizeoor voorkomen, werden volgende terrestrische lichenen (12) aangetroffen die meestal gebonden zijn aan een licht zure bodem: *Cladonia floerkeana*, Vorkkorstmoss (*C. furcata*), *C. macilenta*, *C. subulata*, *C. subulata f. anablastemica*. Op de naakte, zure, droge stukken komen kleine populaties van Kraakloof (*Coelocaulon aculeata*) voor en op de iets kalkrijkere stukken Groen bekerkorstmoss (*Cladonia chlorophaea*), *C. fimbriata* en *C. conistea*. Op de humeuze kanten en vermoldme dwarsliggers zijn *Cladonia coniocraea* en het zeer zeldzame Knospeldkorstmoss (*Chaenotheca ferruginea*) waar te nemen.

De interessantste blad- en levermossenvegetatie eveneens gebonden aan een specifiek microklimaat, werd aangetroffen op de erg vochtige noordhelling die vrij schaars bezet is met grassen en struiken. De helling is er meestal erg steil en alleen de kleine terrasjes laten een rijke mosflora toe. Volgende mossoorten werden genoteerd: Gewoon gaffeltandmos, Bronsmoss, Groot laddermos, Gewoon dikkopmos en Rood dubbeltandmos. Beneden aan de terril, waar de boomvegetatie zich uitbreidt en de luchtvochtigheid stijgt werden Boompjesmos, Gewoon thujamos, Pluimstaartmos en Bronsmoss waargenomen. Op de vochtige tot zeer vochtige delen treft men meer levermossen aan zoals Vetmos, Gewone pellia, Gewoon kantmos, Gedrongen kantmos, Gewoon draadmos en op de lichtere plaatsen Gewoon krulmos en Purpersteeltje. Een zeldzame vondst was Klei-dubbeltandmos, sterk gebonden aan kalk en klei. De zure en droge delen dragen populaties van Ruig haarmoss, een typische soort van de kalkarme duinen.

De terril, het verst van de mijngebouwen verwijderd, (13) is het meest omgeven door dennenbossen en heiderelicten. Hij ligt aan een bezinkingsvijver. De bodem, bestaande uit schiefergesteente, is bezaaid met dikke betonblokken en steenbrokken, afkomstig van de oude gebouwen. Op deze terril werd een weg aangelegd die gebruikt wordt om steenslag aan te brengen of weg te voeren. Hierdoor zijn de zuid- en de zuidwesthelling onderhevig aan een sterke dynamiek, vooral door stofverplaatsing, wat uiteraard zijn weerslag heeft op de vegetatie.

Bomen zijn er voorlopig schaars, maar de vergrassing is er reeds vrij sterk uitgebreid, al komen er op de steile hellingen en op de top nog veel open en naakte bodems voor.

Korstmossen komen vooral voor aan de voet van de terril meer bepaald in de heiderelicten en op de open

Aan weerszijden van de spoorweg, de twee terrils van Beringen (foto O. Pauwels)

plaatsen in de dennenbossen. Op betonblokken vonden we Grijs steenkorstmoss (*Lecanora muralis*), Oranje steenkorstmoss (*Xanthoria parietina*) en *Caloplaca sp.* en *Lecanora sp.*, eerder behorend tot de microlichenen, op de kalkrijke brokstukken en kleine schiefers *Cladonia conistea*, Groen bekerkorstmoss (*C. chlorophaea*) en *C. subulata* en op de eerder zure delen Vorkkorstmoss (*Cladonia furcata f. foliolosa*), *C. fimbriata* en *C. macilenta*. Op eikebomen troffen we *Parmelia sulcata* en Schorskorstmoss (*Hypogymnia physodes*) aan.

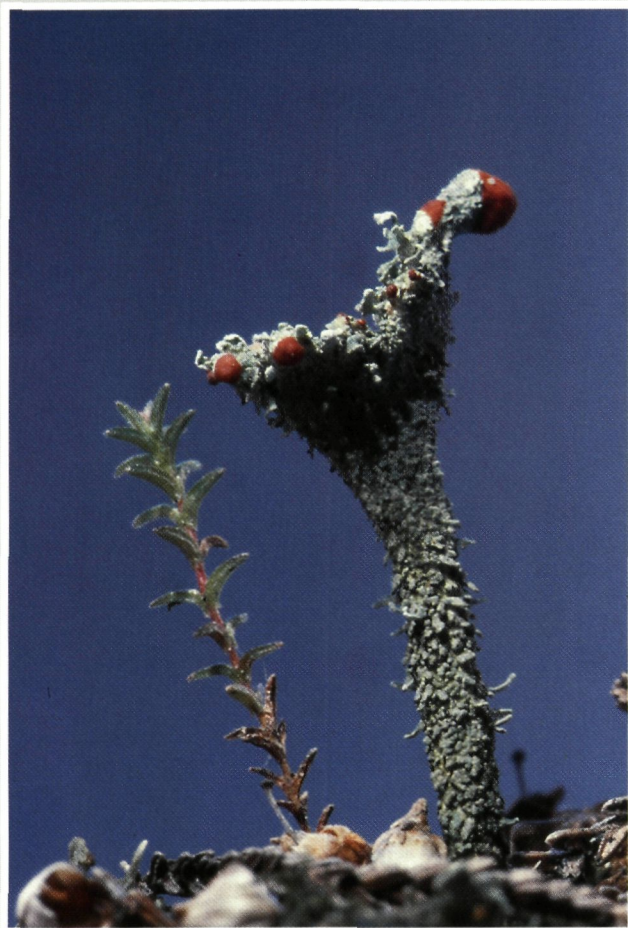
Ook de mosvegetatie wijst op de aanwezigheid van kalk; we vonden er typische muurmossen zoals Zilvermos en Muisjesmos.

In het zeer vochtige gedeelte van het bezinkingsbekken en op de grachtkanten in de omgevende bossen groeien interessante levermossen zoals Glanzend tandmos, Gewone pellia, Gekroesde pellia, Vetmos, Gewoon kantmos, Gedrongen kantmos, Parapluitjesmos, Gewoon moerasvorkje, Schoffelmos, Moerasbuidelmos en Gewoon draadmos.

In de zure bossen treft men restanten van veenvegetatie aan zoals *Sphagnum palustre*, *S. fimbriatum*, Zandhaarmoss en Gewoon haarmoss. Ook de gewone, in de loof- en dennenbossen van Limburg veel voorkomende mossoorten zoals Gewoon krulmos, Purpersteeltje, Gewoon pronkmoss, Gewoon sikkelsterretje (op berk), Gewoon dikkopmos, Gewoon klauwtjesmos, Gewoon haakmos, Gewoon sterremoss, Gewoon peermoss, Gewoon gaffeltandmos, Bronsmoss, Kroppluisjesmos, Gewoon gaffeltandmos en Gewoon knopjesmos komen er voor (14).

Eisden

Hier hebben we slechts één terril bezocht, gelegen op het grondgebied van Maasmechelen (15). Deze terril heeft een opvallend rode bodem, bestaande uit losse schiefers en dikke brokken rood, kalkrijk gesteente, en een zeer steile helling. Hier werden zeer veel fossielen gevonden.

Boven: Rood bekerkorstmos (*Cladonia diversa*) (eigen foto)

Rechts boven: *Cladonia macilenta* (eigen foto)

Rechts midden: Lederkorstmos met vruchtzetting (*Peltigera canina*) (eigen foto)

Rechts onder: Kussenvegetatie Grijs kronkelsteeltje (*Campylopus introflexus*) (eigen foto)

Betonblok met *Lecanora*, *Caloplaca* en Muisjesmos (*Grimmia pulvinata*) (eigen foto)

Grijs steenkorstmos (*Lecanora muralis*) (eigen foto)

Kussenvegetatie *Cladonia subulata* en Grijs kronkelsteeltje (*Campylopus introflexus*)

De beperkte vegetatie, aan de voet van de terril, bestaat hoofdzakelijk uit heel veel berk, wilg, Gewone vlier, Trosvlier en Ratelpopulier. Eiken en dennen komen hier beduidend minder voor. Korstmossen zijn er niet te vinden, met uitzondering van *Cladonia subulata*. In de dennenbossen, die de terril omgeven en waarin plaatselijk een heidevegetatie voorkomt, groeien er wel korstmossen.

In het loofbos aan de voet van de terril vindt men mospopulaties van Gewoon sterremos, Groot rimpelmos, Gewoon krulmos en op zure humus populaties van Fraai haarmos. Op de open plaatsen treft men Purpersteeltje aan en op de betonnen brokstukken Zilvermos en plakjes van Muisjesmos. Buiten het dichte loofbos, op de steilere hellingen waar hier en daar nog berk te vinden is, groeien grotere populaties van Grijs kronkelsteeltje, afwisselend met Purpersteeltje. Op het brandend gedeelte van de terril waar de bodemtemperatuur oploopt tot 50° à 60° C, kan men nog kleine populaties van Purpersteeltje waarnemen. Ons inziens is deze terril alleen belangrijk omwille van de fossielenrijkdom en de aanwezigheid van Trosvlier.

Genk-Waterschei (16)

De terrils of wat er van overblijft, liggen eigenlijk op het grondgebied van As en zijn vrij ver van de eigenlijke gebouwen verwijderd. Ze bestaan uit twee steenhopen, aan weerszijden van een groot plateau dat volledig met berk beplant werd. Spijtig genoeg wordt er op dit ogenblik één terril afgegraven en uitgewassen om de resterende steenkool te recupereren. De firma die hiermee belast is, plaatst het niet bruikbare materiaal terug op een hoop zodat er opnieuw een terril aangelegd wordt. Voorlopig is de vegetatie hier zeer arm; men kan er enkele éénjarige vinden maar geen korstmossen of mossen. De nieuwe terril zal eerst moeten stabiliseren vooraleer er enige pioniervegetatie van het type "mossen en korstmossen" tot ontwikkeling kan komen. De terril, waaraan

De zuidhelling van één der terrils van Waterschei (eigen foto)

nu nog gewerkt wordt, is bovendien ook zeer steil: de hellingen bedragen soms 45° à 50°. Er groeien wel uitgebreide populaties van Sint-Janskruid, Wilde reseda, Grote zandkool en Bezemkruid. Onder de vrij schaarse berken vindt men ook een goed ontwikkelde mosvegetatie van Grijs kronkelsteeltje, Purpersteeltje en grote populaties van *Cladonia subulata*. Op de kleine, schieferrijke plateaus met humus van berk kon men kleine populaties waarnemen van *Cladonia pityrea* en Rood bekerkorstmos (*C. diversa*) en op betonbrokken Grijs muurkorstmos (*Lecanora muralis*).

Het plateau tussen de twee terrils, is omgeven door heide- en stuifduinrelicten en er werden massaal veel dennen aangeplant. Het eigenlijke plateau is met berk beplant maar er dringt nog zeer veel licht door tot op de schieferbodem, zodat Grijs kronkelsteeltje en Purpersteeltje zich hier tot zeer grote populaties konden ontwikkelen. Op de kalkrijke brandplaatsen vindt men ook Gewoon krulmos en Zilvermos. Er komen uitgestrekte korstmostapijen van *Cladonia subulata* voor en hier en daar werd Lederkorstmos (*Peltigera canina*) en *P. spuria* gevonden, twee soorten die zeer sterk blijken gebonden te zijn aan de brandplaatsen en aan de kalkrijke assenstrooisellaag. Tussen deze korstmossen groeien er hogere, eveneens kalkminnende plantesoorten zoals Slangekruid, Kleine pimperl, Dwergviltkruid en Bosaardbei. Enkele typische kalkminnende korstmossoorten, namelijk *Cladonia pyxidata*, *C. phyllophora*, *C. pityrea* en *C. foliacea*, werden herhaaldelijk aangetroffen. Op de meer humeuze plaatsen, met lagere pH (4 à 5) komen soorten voor die eigenlijk tot de heidevegetatie behoren, zoals *Cladonia bacillaris* en Rood bekerkorstmos (*C. diversa*) en het zeer zeldzame korstmos *Cladonia deformis*.

Genk-Winterslag (17)

De terrils die op Genks grondgebied gelegen zijn, dicht bij de verlaten mijngebouwen, vormen een complex geheel met drie toppen. In de omgeving is er ook een bezinkingsbekken. Deze prachtige terrils zijn erg onderhevig aan erosie, zodat er op verschillende plaatsen verzakkingen met zeer diepe uitspoelingen ontstaan zijn; dit zorgt voor een buitengewoon sterke dynamiek waardoor er verschillende vegetatietypes tot ontwikkeling konden komen.

Aangezien de terrils niet echt steil zijn, kon op het onderste stuk en op de kleine plateaus een weelderige vegetatie tot ontwikkeling komen. Op de steilere hellingen en op de toppen is de vegetatie echter schaars. Opmerkelijk is dat de noordkant dagelijks beweid wordt door een kudde geiten, zodat de vegetatie van brem, berk en eik klein gehouden wordt.

De terrils van Winterslag zijn zeer interessant zowel voor de hogere plantesoorten als voor de korstmossen en mossen. Op de bodems rijk aan industrieel afval en betonblokken komen vooral kalkminnende helio-

Eén der terrils van Winterslag, met op de achtergrond de koeltorens (foto O. Pauwels)

trofe korstmossen en mossen voor; men vindt er Geel steenkorstmoss (*Xanthoria elegans*), Oranje steenkorstmoss (*X. parietina*), Grijs steenkorstmoss (*Lecanora muralis*), *C. pocillum*, *Candelariella aurella* en *Caloplaca holocarpa*, evenals typische mossoorten zoals Zilvermos, Muisjesmos en Muurmos. Op de reeds gestabiliseerde schiefers, voorzien van een humuslaagje, afkomstig van rottend berkemateriaal groeien Rode heikorst (*Baeomyces rufus*) — eerder een zeldzaamheid in Limburg —, *Cladonia subulata*, Groen bekerkorstmoss (*C. Chlorophaea*) en *C. floerkeana* op hout. Deze korstmossoorten werden dikwijls aangetroffen tussen mooie populaties van Grijs kronkelsteeltje (*Campylopus introflexus*). Op de kalkrijke schiefers en brokstukken vindt men *Cladonia conistea*, Vorkkorstmoss (*C. furcata*) en *Rhizocarpon obscuratum*.

Mos- en korstmossvegetatie

Korstmossen of lichenen zijn een samenlevingsvorm van wieren en schimmels. Deze twee planten zijn zo hecht met elkaar vergroeid dat ze een nieuwe morfologische eenheid vormen die we dan lichenen noemen. Samen met de mossen en de levermossen worden lichenen gebruikt als "bio-indicatoren". Geen enkele van deze drie plantengroepen heeft echte wortels; ze nemen mineralen en water op langs hun plantelichaam. Dit alles heeft voor gevolg dat ze zeer snel reageren op luchtverontreiniging; vooral van zwaveldioxyde, stikstofverbindingen en zware metalen.

Hun morfologische toestand onthult onmiddellijk zeer veel over de kwaliteit van de omgeving. Het is dus niet zo verwonderlijk dat we aan deze planten veel aandacht geschonken hebben op de terrils van de

steenkolmijnen, die al lang aangewezen werden als één van de belangrijke vervuilers in Limburg. De daar aangetroffen korstmossen zien er morfologisch goed uit, al geven ze weinig vruchtzettingen. Ze zijn eerder klein en gedrongen maar zeker niet misvormd zoals op de metaalbodems, elders in de provincie. De mossen en levermossen zijn erg vitaal en vormen op sommige plaatsen uitgebreide kussenvegetaties.

De terrils die onderzocht werden voor hun pioniervegetatie hebben een erg variabele bodemsamenstelling. Op dezelfde terril kan de bodem kalkrijk, zuur, alkalisch of zout zijn en bovendien rijk aan plastic, beton en ander wegwerpmateriaal zoals hout en ijzer. Vermits het materiaal op een helling werd afgezet die in de loop der jaren al dan niet werd uitgeërodeerd, kan de hellingsgraad plaatselijk zeer sterk verschillen. Kleine plateaus wisselen af met zeer steile hellingen.

Naar gelang dat de helling al dan niet blootgesteld is aan de zon, ontstaat er ook een duidelijk temperatuurs- en vochtigheidsgradiënt. Hierdoor ontstaat een erg variabele pioniervegetatie, zowel naar soortenrijkdom als naar bedekkingsgraad, hoofdzakelijk van mossen en korstmossen of lichenen, en enkele typische hogere planten. Vooral de stabiliteit van de bodem en de invloed van de erosie zijn sterk bepalend voor de ontwikkeling van de zeer traag groeiende lichenen en mossen. Zo treffen we op de steile hellingen in Winterslag bijna geen vegetatie aan, terwijl op de rustige, stabiele, kleine plateaus in Beringen de vergrassing en bebossing op vele plaatsen zo groot is dat pioniers zoals mossen en lichenen bijna geen kans meer krijgen om zich te handhaven.

In Waterschei opteerde men voor het "moduleren" van de terrils, wat rampzalige gevolgen gehad heeft voor de vegetatie die hierdoor volledig vernield werd, op één klein plateau na, bestaande uit zeer stabiel schiefergesteente; hierop ontwikkelde zich een weelderige licheenvegetatie en tal van interessante mossen en hogere planten.

In Eisdén, waar slechts één terril onderzocht werd, komt op de roodbruine flanken van schiefergesteente nauwelijks vegetatie voor; alleen onderaan is een weinig vegetatie aanwezig. Het schiefergesteente is wel rijk aan fossielen. Op deze terril komt ook spontane en permanente verbranding van het overblijvende terrilmateriaal voor. De temperatuur loopt er op tot ongeveer 50° C. In de omgeving van de verbrandingsplaats, waar het erg vochtig is, treffen we kleine populaties van Purpersteeltje aan.

In Zwartberg is het grootste deel van de terrils verdwenen of afgegraven en uitgespreid over kleine, horizontale plateaus. De vergrassing is hier sterk toegenomen en de licheen- en mosvegetatie is haar climax al lang voorbij.

Hogere planten

In de paragrafen over de pioniervegetatie en de mossen en korstmossen is er al uitgebreid sprake geweest van de substraten van de terrils, ook werden er al enkele hogere planten genoemd. In deze paragraaf wordt vermeld welke uitzonderlijke biotopen op de terrils voorkomen. De meeste soorten die hierna opgesomd worden vindt men op meerdere steenbergen, zodat niet van elke steenkoolmijn de samenstelling van de vegetatie besproken wordt.

Op de steenbergen en op de omliggende gronden van de mijn waarop zich veel spoorwegen bevinden, groeit een zeer speciale vegetatie. Deze is totaal verschillend van de natuurlijke begroeiing van de omgeving. Al de mijnen zijn gelegen in het "Kempens district", waar de heidevegetatie en het naaldhout domineren.

De terrils en de ballastrijke spoorwegbermen vormen hierop een uitzondering. Op deze heuvels met zeer

Wouw (*Reseda luteola*) en Bezemkruid (*Senecio inaequidens*) in Winterslag (eigen foto)

Bezemkruid (*Senecio inaequidens*) (eigen foto)

Waterschei: Slangekruid (*Echium vulgare*), Kleine leeuwetand (*Leontodon saxatilis*) en Kaal breukkruid (*Herniari glabra*) (eigen foto)

steile hellingen komen zeer specifieke, kalkminnende plantesoorten voor. Dikwijls is deze plantengroei stikstofminnend of aangepast aan de zouten die in de ondergrond aanwezig waren. Vele planten zijn aangepast aan het "grolgesteente" van de spoorwegen of de terrils. De planten die hierna vernoemd worden, komen voor op de werkterreinen van de mijn als adventieve soort, op de kalkrijke substraten, in de plassen met brakwater of op de sterk hellende flanken.

In totaal zijn er meer dan tweehonderd planten geïnventariseerd. De helft daarvan is spectaculair.

De brakwatersoorten vindt men op de meeste terrils in plassen, in grachtjes of aan "bronnetjes". Deze kustplanten zijn: Stomp kweldergras, Zulte en Loogkruid. Aan spoorwegen, op de werkterreinen, op zwarte, hellende stukken of aan de transportbanden komen de volgende planten als adventief voor: Echt en Fraai duizendguldenkruid, Hongaars en Florentijns havikskruid, Noorse en Middelste ganzerik, Wilde reseda, Wouw, Grijskruid, Grote en Kleine zandkool, Glad breukkruid, Boslathyrus, Zeepkruid, Hongaarse raket, Mierikswortel, Huttentut, Kranssalie, Alpenandoorn en Betonie.

De kalkrijke substraten vindt men over het algemeen op vlakke terreinen in de omgeving van de werkplaat-

sen. De soorten die kalkrijke bodems verkiezen, zijn talrijk. Het zijn onder meer Donderkruid, Bosrank, Slangekruid, Ruige anjer, Kleine pimpernel, Spiesleeuwebek, Geelhartje, Blaassilene, Kleine steentijm, Mantelanjer, Amandel- en Kleine wolfsmelk, Wilde marjolein, Ruig klokje, Zeegroene zegge, Grote tijm, Geel walstro, Rozetstenkers, Trosgamander en Brandpastinaak.

Twee soorten zijn wel heel uitzonderlijk:

- Liggende leeuwebek is een uiterst zeldzame mediterrane soort. Deze soort groeit aan het spoor in Beringen-Mijn.
- Lancetbladige basterdwederik werd door de Limburgse Botanische Werkgroep ontdekt op enkele terrils van Charleroi in 1988. Leo Andriessen, een lid van die werkgroep, vond in 1989 meerdere exemplaren van deze soort op de oude en op de nieuwe terril van Beringen-Mijn. Dat deze plant een "mijnplant" is, werd bevestigd door het Natuurhistorisch Genootschap van Maastricht, dat de soort vroeger ook al had aangetroffen op de verlaten terreinen van enkele mijnen van Nederlands Limburg.

Varens n° 2645 (Natuurhistorisch museum Maastricht, foto O. Pauwels)

Fossielen

Zoals reeds vroeger beschreven, moeten er tijdens het Carboon, in het huidige Limburg, vele moerassen geweest zijn die, volgens de fossiele resten, uit *hygrofyten* of vochtminnende planten zoals *Mariopteris*, *Cordaites*, *Alethopteris* en *Pecopteris* moeten bestaan hebben. Op de zeer vochtige plaatsen stonden er *hydrofyten* of *waterplanten* zoals *Calamites*, *Asterophyllites*, *Annularia*, *Sigillaria*, *Lepidodendron*, *Sphenophyllum* en *Lepidophloios*. Van al deze fossielen is er referentiemateriaal te vinden in de verschillende collecties.

Op de steenkoolterrils zullen fossielenjagers zeker fragmenten van plantafdrukken uit het lang vervlogen Carboontijdperk vinden. Dit "fossiel jagen" is echter niet zonder gevaar vermits de terrils uit onstabiele gesteentemassa's bestaan en er dus regelmatig plaatselijke grond- of bodemverschuivingen voorkomen. Betreden van de terrils is, zonder vergunning, dan ook nergens toegelaten. Fossielenjagers zullen zich dus moeten tevreden stellen met het bekijken van de verzamelingen van steenkoolfossielen in musea en/of instituten. Het is echter wel spijtig dat de mooiste verzamelingen in het buitenland te vinden zijn; we denken hier in het bijzonder aan Parijs (Cryptogamenmuseum), Maastricht (Natuurhistorisch museum), Heerle (Steenkoolmuseum), Praag (Natuurhistorisch Museum) en Utrecht (Staatsuniversiteit). In ons land zou men terecht moeten kunnen in Brussel (Koninklijk Belgisch Instituut voor Natuurwetenschappen), Beringen (Mijnmuseum), Leuven (dienst Geologie van de Katholieke Universiteit Leuven), Brussel (Belgische Geologische dienst), Gent (Schoolmuseum) en Rekem (Provinciaal Natuurcentrum). We zijn echter

Lanchopteris sp. Kerkrade (NL) n° c197 (Natuurhistorisch museum Maastricht, foto O. Pauwels)

Stengeltop van *Calamites* sp. n° 2680 (Natuurhistorisch museum Maastricht, foto O. Pauwels)

Stengelribben van *Calamites* sp. (Natuurhistorisch museum Maastricht, foto O. Pauwels)

tot de vaststelling gekomen dat de steenkoolfossielen in ons land stiefmoederlijk behandeld worden en, meestal verpakt, weggestopt zitten in kelderruimten!

Een mooie privé-verzameling bevindt zich in het Heilig Hartcollege te Heusden-Zolder. Deze verzameling werd aangelegd door pater J. Landewald Jansen en is hoofdzakelijk afkomstig van de terrils van Houthalen en Helchteren. De verzameling is des te waardevoller, gezien deze terrils niet meer bestaan. Volgende auteurs maakten goede tekeningen van de Belgische fossiele steenkoolflora: Renier A., Stockmans F. (1983) Stockmans F. (1960) en Houllberghs E. (1985) (18). Deze laatste heeft ook een uitgebreide foto-atlas samengesteld.

Eisden

De meeste fossielen werden hier gevonden in het rode gesteente en in de overblijvende steenkoolbrokken; het waren hoofdzakelijk stukken van Schubboom (*Lepidodendron*), Zegelboom (*Sigillaria*), paardestaarten (*Calamites*) en varens zoals: *Neuropteris*, *Mariopteris* en *Sphenophyllum*.

De vondst van deze soorten wijst erop dat er in dit gebied een afwisselende vegetatie is tussen zeer vochtige en drogere perioden.

De Schub- en Zegelboom zijn vooral bekend voor hun regelmatig geplaatste bladkussens; deze fossiele stamresten vormen de pronkstukken van elke collectie. *Sigillaria*'s waren vrijwel altijd geheel onvertakte bomen die aan de moerassige delen van een Carboonbos een typisch, eigenaardig uiterlijk gaven.

De steenkool die uit deze twee belangrijke steenkoolvormers ontstond, noemt men vitriet of "hoge glanskool". Zij heeft na verbranding een laag asgehalte. *Mariopteris* en *Sphenophyllum* zijn typische *Spheopteris*-achtigen met zeer duidelijke varenachtige structuren, voortgaande op de bladafdrukken die ze nalieten. Zij vormden waarschijnlijk de onderbegroeiing in het Carboonwoud.

Beringen

Hier hebben we zelf weinig fossielen gevonden.

Er bevindt zich wel materiaal in het Koninklijk Belgisch Instituut voor Natuurwetenschappen (KBIN) Brussel: *Sphenophyllum*, *Calamites* en stukjes *Neuropteris hollandica*, *Alethopteris* sp., *Annularia*, *Asterophyllites longifolius*, *Lepidodendron obovatum* en *Sigillaria*.

De meeste fossielen wijzen erop dat er in dit gebied eerder een drogere vegetatie moet geweest zijn, al blijven de meeste varens toch gebonden aan vocht.

Genk

Hier werden vooral varenachtigen gevonden van het type *Neuropteris* sp., *Annularia* en waarschijnlijk *Glossopteris*. In Zwartberg werden *Selaginella selaginoides* (KBIN, Brussel), *Bothrostrobilus olyi* (KBIN, Brussel), brokstukken van *Calamites* met een diameter van 50 cm en *Lepidodendron* sp. aangetroffen. In Winterslag werden *Lepidodendron obovatum*, *Asterophyllites equisetiformis*, *Annularia radiata* en

Paripteris pseudogigantea waargenomen.

Deze vondsten wijzen op een eerder moerassig gebied dat echter niet nat genoeg was om er overvloedig paardestaarten te laten groeien. Volgens Romein (1976) (19) moeten de *Calamites*, met hun zware, gelede stammen, de moerasbossen langs de waterzijde omzoomd hebben. Zij vormden als het ware een gordel tussen het open water en de moerasoeverbegroeiing (20).

Besluit

Het is duidelijk dat de steenkoolmijnen een belangrijke rol gespeeld hebben in de geschiedenis van de provincie Limburg. Het economische, sociale en cultuur-historische leven van Limburg werd, door de aanwezigheid van *steenkool*, grondig beïnvloed. Vanuit geografisch standpunt bekeken is er een ware volksverhuizing geweest tijdens de bloeiperiode van de steenkoolindustrie. De terrils zijn, ook nu, zeer goede herkennings- en oriëntatiepunten in het landschap. Wij pleiten ervoor dat er in Limburg, met het oog op de toekomst zou geijverd worden voor het behoud van dit *Industrieel Erfgoed*.

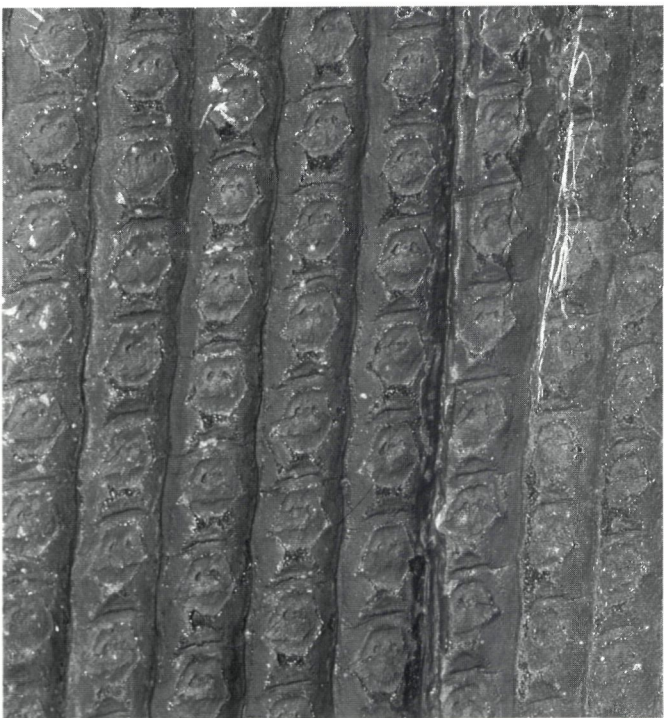
Vanuit geologisch en biologisch standpunt bekeken zijn deze antropogene, artificiële landschappen van groot belang, omwille van hun rijkdom aan fossielen en levende planten- en dierengemeenschappen. Nu de mijnen bijna allemaal dicht zijn is het afgelopen om, zonder boringen, nog fossielen te vinden en zal de geoloog zich moeten behelpen met de verzamelingen die her en der overblijven als stille getuigen van een rijk steenkoolwoud. De bioloog heeft hier een unieke kans om, over uitgestrekte gebieden, pioniervegetaties te bestuderen. Verder kan hij, indien er tenminste voldoende terrils behouden blijven, de verschillende vegetatie-eenheden, die op deze artificiële bodems groeien, bestuderen en vooral hun evolutie volgen in de loop van een eerder lange periode. Het beheer van deze terrils kan ons heel veel informatie bezorgen over de planten en dieren die op extreem koude en warme hellingen leven. Op dit ogenblik is, in Winterslag en Waterschei, ook reeds duidelijk aangetoond dat de huidige vegetatie op de terrils extra drachtplantenweiden oplevert voor de honingbijen en dus een verhoogde honingopbrengst verzekert.

Educatief gezien kunnen deze "*industriële-erfgoedgetuigen*" een zeer belangrijke rol spelen en dit zowel voor het dag- als het volwassenonderwijs. Wij zijn ervan overtuigd dat men dit industrieel erfgoed, zowel toeristisch als natuurwetenschappelijk, kan exploiteren.

Als men de terrils vanuit bosbiologisch standpunt bekijkt, en alleen het economisch aspect van het bos voor ogen houdt, dan hebben zij weinig of geen waarde. Houtproductie kan op deze erg onstabiele bodem moeilijk gerealiseerd worden. Nochtans heeft de terril van Bascoup, in Chapelle-lez-Herlaimont, duidelijk gemaakt dat op de warme, niet al te steile Carboonschieferhellingen, wijnbouw mogelijk is.

Varen n° c8 (Natuurhistorisch museum Maastricht, foto O. Pauwels)

Bladlidtekens van *Lepidodendron* (Natuurhistorisch museum Maastricht, foto O. Pauwels)

De terrils van Eisden, met op de voorgrond de kiezelgroeve (foto O. Pauwels)

Voetnoten

- (1) Bertin R., (1990) *Natuur en Flora in Limburg*, uitgave in eigen beheer, Bertin, Genk.
- (2) Asperges M., (1990) *De terrils van de steenkoolmijnen*, in *Natuur en Flora in Limburg* (Bertin 1990). Uitgave in eigen beheer, Bertin, Genk.
- (3) Het *Westfaliaan* is een chronostratigrafische term. Deze duidt op een tijdsindeling. Vele van deze namen eindigen op "-iaan".
- (4) Houllberghs E., (1985) *Paleobotanische studie van het Westfaliaan van het Kempens bekken*. Doctoraatsthesis K.U.L., Leuven.
- (5) Wouterse W., (1983) *Geologie en biologie van Zuid-Limburg*. Natuurhistorisch museum, Maastricht.
- (6) Romein B.J., (1976), *Ons Krijtland Zuid-Limburg. II. Geologische geschiedenis van Zuid-Limburg*. KNNV, Wetenschappelijke Mededelingen, nr. 61.
- (7) Asperges M., (1986), *Beschrijving en Determinatie van de "Roodbekermossen" in België*. *Natura Limburg*, 124 en 125.
Asperges M. en Crijns B., (1987), Korstmossentabel voor heide en kalkarme duinen. Provinciaal Natuurcentrum, Rekem.
Asperges M., (1988), De mijnterril van Winterslag, een paradijs voor de honingbij. *KVIB*, 74e jaargang, nr. 10, p. 368.
Asperges M., (1990), *Les macrolichens sur les terrils de Genk (Winterslag) et As (Waterschei)*. *Bull. Soc. Roy. Belg.* (in voorbereiding).
Ghio C., (1965), *Observations sur la végétation des terrils de charbonnages dans la région du Borinage*. *Les Naturalistes Belg.*, n 56.
Ghio C., (1979), *Des observations botaniques et écologiques à l'aménagement raisonné des terrils de charbonnages*. Colloque international Ateliers du Grand Hornu, du 28 au 30 mai 1979. Bureau d'études économiques et sociales du Hainaut, Mons.
- (8) IFBL-coördinaten D7 15.31.
- (9) Nederlandse naamgeving volgens De Langhe J.E. e.a., 1988, *Flora van België het Groothertogdom Luxemburg, Noord-Frankrijk en de aangrenzende gebieden (Preridofyten en Spermatofyten)*, Meise, Nationaal Plantentuin van België.
- (10) Bij de korstmossen wordt bij afwezigheid van een Nederlandse benaming enkel de wetenschappelijke benaming gebruikt.
- (11) De mosvegetatie werd hoofdzakelijk bestudeerd door L. Andriessen en C. Nagels. Nederlandse naamgeving volgens Touw A. en Rubers V.W., 1989, *De Nederlandse Bladmossen*. K.N.N.V. nr. 50, Utrecht en Vanden Berghen C., 1981, *Flora van de levermossen en bladmos van België*. Meise, Nationaal Plantentuin van België.
- (12) Hennipman E. en Sipman H.J.M. (1978), *De Nederlandse Cladonia's*. KNNV, Wetenschappelijke Mededelingen, nr. 124.
- (13) IFBL-coördinaten D7 15.31.
- (14) Opmerking: Grijs kronkelsteeltje, een mossoort die soms overvloedig voorkomt op de open stukken van de terrils van Winterslag, Waterschei en Eisden, is hier opvallend afwezig; vermoedelijk is de vergrassing de oorzaak van het verdwijnen van deze sterk heliofiële soort.
- (15) IFBL-coördinaten D7 34.42.
- (16) IFBL-coördinaten D7 32.21, D7 32.23 en D7 32.22.
- (17) IFBL-coördinaten D7 31.34 en D7 31.43.
- (18) Houllberghs E., (1985), *Paleobotanische studie van het Westfaliaan van het Kempens bekken*. Doctoraatsthesis K.U.L., Leuven.
Renier A., Stockmans F., Demanet F. en Van Straelen V., (1983), *Flore et faune houillères de la Belgique*. Musée Royal d'Histoire naturelle de Belgique.
Stockmans F., (1960), *Initiation à la paléobotanique stratigraphique de la Belgique*. Institut Royal des sciences naturelles de Belgique.
- (19) Romein B.J., (1976), *Ons Krijtland Zuid-Limburg. II. Geologische geschiedenis van Zuid-Limburg*. KNNV, Wetenschappelijke Mededelingen, nr. 61.
- (20) Opmerking: het is niet wenselijk om, alleen voortgaande op terrilfossielen, conclusies te trekken over de vroegere klimaatsomstandigheden, gezien men niet weet of de gevonden fossielen wel tot dit gebied behoorden. Steenkool werd meestal ver van de eigenlijke terrils gedolven.

De rehabilitatie van het huis *Stellingwerff-Waerdenhof* te Hasselt. Een vernieuwde dialoog.

Herman van Meer, architect en Jos Gyselinck, B.M.L.

Omwille van zijn historische en architecturale waarde werd het gebouwenensemble Stellingwerff-Waerdenhof – gelegen in de Hasseltse stadskern op de hoek van de Maastrichter- en de Guido Gezellestraat – wettelijk beschermd als monument bij Koninklijk Besluit van 13 oktober 1980. Het inleiden van deze procedure zou de verre aanleiding vormen tot de rehabilitatie ervan als stadsmuseum. Een poging om het gebouw een grotere leefbaarheid en een nieuwe uitstraling te geven, vormt de basis van de restauratie-filosofie die aan deze realisatie ten grondslag ligt.

De koetspoort wordt de hoofdingang van het museum. Toestand na de restauratie (foto G. Charlier)

Beknopte voorgeschiedenis

Omtrent de oorsprong van het *Waerdenhof* zijn geen inlichtingen bekend. Wel is geweten dat dit pand in 1451 in het bezit is van Augustijn vander Waerden (1), die het huis geërfd heeft van zijn voorouder Willem Bex. Op 26 januari 1508 wordt het door de toenmalige bezitters, de erfgenamen Bunnan, verkocht aan de kanunniken van het Heilig Graf van Henegouwberg om er een zusterklooster onder te brengen (wat uiteindelijk geen doorgang vindt). Gedurende de 16de eeuw is het pand in handen van diverse Hasseltse families, tot het in 1579 door huwelijk overgaat naar het geslacht van Mombeek (2), baanderheren (3) van Hasselt.

In het begin van de 17de eeuw wordt hier munt geslagen voor de prinsbisschop van Luik; rond 1600 gaan er zelfs de zittingen door van het hoogste Hof van Beroep van het graafschap Loon. Uiteindelijk wordt het *Waerdenhof* nog enkel gebruikt als winterverblijf door de Heer van Mombeek. Omstreeks 1665 verkeert het in een erg vervallen toestand. Op 2 december 1665 verkoopt de Heer van Mombeek het *Waerdenhof* aan Joannes Renerus de Geloës, schepen van Hasselt, die het in 1672 officieel in bezit neemt. Hij laat het vervallen vakwerkgebouw afbreken en vervangt het door een U-vormig, stenen complex. Op het front van de dakkapel laat hij een mooi beeldhouwwerk sculpteren met de wapenschilden van hemzelf en van zijn echtgenote Maria van Daelem.

Renier van Geloës zelf en later ook verschillende leden van zijn familie, zouden het in de 17de en de 18de eeuw brengen tot burgemeester van Hasselt. Nadat het geslacht de Geloës in de 18de eeuw is

uitgestorven, wordt het pand op 29 oktober 1754 verkocht aan Gaspar Joannes Cox, eveneens schepen en burgemeester van Hasselt. Zijn erfgenamen verkopen het op 29 juli 1829 aan de familie Jacobs, een geslacht van jeneverstokers. In deze periode moeten aan het *Waerdenhof* aanpassingen gebeurd zijn, onder andere het wijzigen en vergroten van de raamopeningen.

Peter Jacobs breidt het reeds vrij ruime complex uit door aankoop van gronden, zodat er rond het *Waerdenhof* een ruim park ontstaat, meer dan 80 are groot. In 1856-1857 laat hij op de plaats van de noordvleugel van het *Waerdenhof*, langs de Maas-trichterstraat, door aannemer Jacobus Nicolaus Sampermans het majestueuze huis *Stellingwerff* bouwen.

Na de dood van Peter Jacobs, hertrouwt zijn echtgenote met Guillaume Stellingwerff, schepen en later tijdelijk burgemeester van Hasselt. Deze laat het huis verder afwerken en onder meer de spiegelzaal inrichten.

In 1926 wordt het hele complex verkocht aan de stad, die er de muziek- en tekenacademie, het archief en — tijdelijk — een museum laat onderbrengen. Op dat ogenblik wordt rechts van het huis *Stellingwerff*, de Guido Gezellestraat aangelegd. De grote tuin — meer dan één hectare — wordt verkaveld.

Na de Tweede Wereldoorlog wordt het ensemble in gebruik genomen door de tekenacademie, tot deze in 1980 naar een nieuw gebouw verhuist. Op dat ogenblik rijpt bij het stadsbestuur het idee om de erg onderkomen gebouwen te restaureren en er het stadsmuseum in onder te brengen. In juni 1979 krijgt architect Herman Van Meer uit Hasselt deze opdracht toegewezen. De omvangrijke restauratie- en aanpassingswerken vangen aan in januari 1986; ze worden in 1989 opgeleverd.

De stedelijke context

Het huis *Stellingwerff-Waerdenhof* is één van de nog slechts enkele patriciërshuizen (4) die in Hasselt bewaard zijn gebleven. Het is gelegen langs de Maas-trichterstraat (5), één van de belangrijke, radiale invalswegen naar het stadscentrum. Deze versmalt ter hoogte van de voorgevel van het huis *Stellingwerff*. Hierdoor kan men van de monumentale, sterk decoratieve gevel in neo-Venetiaanse renaissancestijl, frontaal te weinig afstand nemen om hem te kunnen ondergaan. Ruimtelijk ontstaat echter een opmerkelijke situatie. Door de vèr (125 cm) overkragende kroonlijst en door de insnoering van de straat, wordt als het ware een beëindiging van de straatruimte en het binnenkomen van de stadskern (als door een poort) gesuggereerd.

Aan weerszijden van deze insnoering ontspant de straatruimte zich. Vooraf is er, kort na het verlaten van de ring — de vroegere stadsomwalling — en het binnenwandelen in de Maastrichterstraat, de histo-

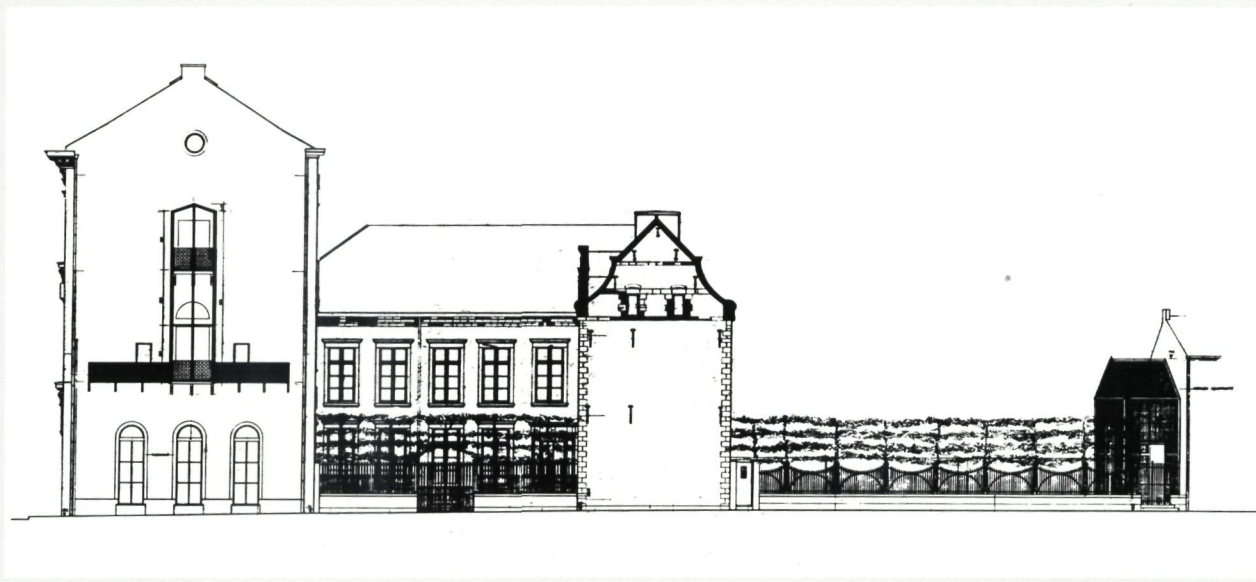
De monumentale 125 cm overkragende kroonlijst van *Stellingwerff* (foto F. Somers)

Het 19de-eeuwse Stellingwerff met voorgevel in neo-Venetiaanse renaissancestijl, vóór restauratie. Op de overwegend blinde zijgevel zijn nog sporen merkbaar van de zadeldakvorm van de afgebroken huizenrij (foto F. Somers)

Binnenkoer met zicht op de achtergevel van Stellingwerff en op de twee resterende vleugels van het 17de-eeuwse Waerdenhof. (foto F. Somers)

risch gegroeide, bijna pleinvormige straatverbreeding ter hoogte van het voormalig Refugium van Herkenrode (7). Anderzijds is onmiddellijk naast *Stellingwerff* een openheid ontstaan in het oorspronkelijk continue straatbeeld, door de realisatie van de Guido Gezellestraat en de afbraak van een aantal woningen.

Het trekken en verkavelen van de Guido Gezellestraat rond 1926-1927, heeft de onmiddellijke context van het huis Stellingwerff-Waerdenhof volkomen gewijzigd. Waar het hoge 19de-eeuwse *Hotel Stellingwerff* oorspronkelijk tussen lagere woningen ingebouwd was, is door afbraak van deze panden één van de zijgevels als een groot, quasi blind gevelvlak, op

een knooppunt van straten in het volle gezichtsveld komen te staan. De gebogen Maastrichterstraat, de Capucienen- en de Guido Gezellestraat komen hier straalsgewijze tesamen.

De intimiteit van de binnenkoer, in oorsprong een stemmige privé-ruimte bereikbaar vanuit de Maastrichterstraat doorheen de koetspoort, is volledig verdwenen; het is nu een aan de straat gelegen, half publieke ruimte geworden.

De parkachtige tuin reikend tot aan de vroegere stadsomwalling, is versteend door verkaveling en bebouwing langs de Guido Gezellestraat en de Guf-

fenslaan. Zo is de tuin nu verschrompeld tot een asymmetrische restructuur en stopt de rij woningen langs de Guido Gezellestraat abrupt op enige afstand van de tuingevel van het *Waerdenhof*. Op deze wijze is noch de woningrij beëindigd, noch het zicht vanuit het *Waerdenhof* aantrekkelijk. Van een herenwoning met park aan de stadsrand, is het complex in een volledig verstedelijkte omgeving komen te liggen. Op geen enkele wijze werd getracht om de kwaliteiten en de eigenheden van het gebouw en van zijn omgeving tot hun recht te laten komen.

De bouwhistorische analyse

Het gebouwencomplex *Stellingwerff-Waerdenhof* vormt een symbiose van twee panden, het 17de-eeuwse *Waerdenhof* en het 19de-eeuwse *Hotel Stellingwerff*. Met hun drie volumes sluiten zij langs drie zijden een rechthoekige binnenkoer af.

Van het *Waerdenhof* resteren enkel de oostelijke en de zuidelijke vleugel, waarvan de gevelordonnantie in de 18de eeuw in classicistische zin werd aangepast. Alleen de zijpuntgevels van de zuidelijke tuinvleugel werden niet verbouwd en hebben hun barokke gevelbekroning met voluten bewaard, evenals de 17de-

eeuwse gesmeed ijzeren muurankers met krul. Uit dezelfde periode dateren ook de geprofileerde, mergelstenen kroonlijst en de fraaie dakkapel in het noordelijk dakvlak van de zuidvleugel.

Inwendig heeft het gebouw, in vergelijking met de zeer hoge vloerniveau's in het 19de-eeuwse *Stellingwerff*, veel lagere vertrekken. De decoratie ervan is sober, met uitzondering van twee stucwerkschouwen en de plafonds op het gelijkvloers in de tussenvleugel. In de 19de eeuw werden de oorspronkelijke plafonds met moer- en kinderbalken verborgen boven een vlakke bepleistering op latwerk en werden enkele storende verbouwingen uitgevoerd.

De noordelijke vleugel van het oorspronkelijk U-vormig *Waerdenhof* werd in 1856 afgebroken en vervangen door een *Palazzo*. Het huis *Stellingwerff* is met zijn rijk bewerkte voorgevel een monumentaal patriërs huis van een jeneverbaron, dat in de straat oprees uit de huizenrij. Door de afbraak van de huizen aan de rechterzijde, was niet alleen het decoratieve voorgevelvlak indrukwekkend geworden maar, op een storende wijze, eveneens de vrijgekomen blinde zijgevel.

Bij de bouw van *Stellingwerff* werd hoegenaamd geen rekening gehouden met de in het *Waerdenhof* bestaande niveau's. *Stellingwerff* is sterk vertikaal opgebouwd met zeer hoge kamers zodat de vloerniveau's telkens ongeveer 6 meter hoger liggen. De ruimten zijn er gestructureerd langs een centrale gang en hebben een typisch 19de-eeuwse stucwerkdecoratie, overdadig op het gelijkvloers en eenvoudiger op de verdiepingen. Het gebouw onderging op de verdiepingen verschillende transformaties toen het in 1926 als tekenacademie in gebruik werd genomen. Daardoor bleef het karakter van het herenhuis enkel op het gelijkvloers behouden.

In beide panden waren de zolders slechts door een steil, moeilijk toegankelijk diensttrapje bereikbaar. Tegen het *Waerdenhof* was in de tuin een 19de-20ste-eeuws bijgebouw opgetrokken dat geen architecturale noch kunsthistorische waarde had, bouwfysisch in slechte staat verkeerde en helemaal niet geïntegreerd was.

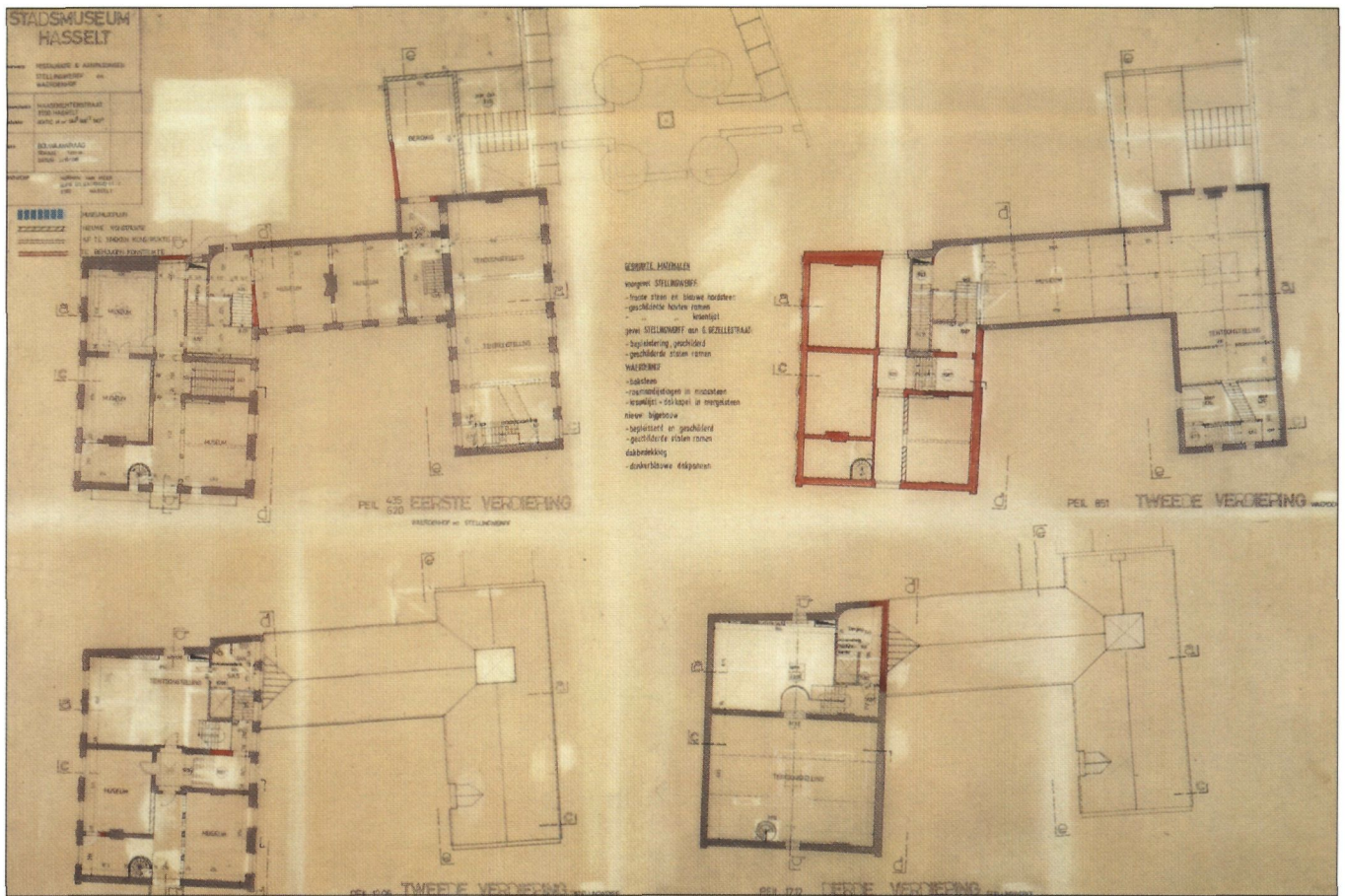
De nieuwe functie

In juni 1979 besliste het stadsbestuur van Hasselt het huis *Stellingwerff-Waerdenhof* te restaureren en te herbestemmen als stadsmuseum. Zowel de goede herkenbaarheid van dit monumentaal complex als de centrale ligging langs één van de invalswegen van de stad en in de onmiddellijke nabijheid van het handelscentrum, maken dit gebouw geschikt voor een stadsmuseum en voor de hieruit voortvloeiende contactfunctie tussen gebouw en stad.

In het museum wordt de geschiedenis van Hasselt gestalte gegeven, kunnen hedendaagse lokale kunstenaars tentoonstellen en zullen culturele manifestaties doorgang vinden. Door deze museumfunctie is de stad waarin het gebouw een plaats heeft, ook zelf in

Toestand van de lokalen toen het gebouw nog in gebruik was als muziek- en tekenacademie. Sterk beschadigd 18de-eeuws stucwerk in de tussenvleugel van het *Waerdenhof* (foto F. Somers)

De bouwaanvraag (plannen) met aanduiding van de voorziene aanpassingswerken.

het gebouw aanwezig, en de bezoekers die in het museum rondwandelen zijn dezelfde als deze die even later in de stad flaneren.

Op te lossen probleemgebieden

De problemen waarvoor een antwoord moest gezocht worden, stelden zich op drie vlakken: de stedelijke omgeving, de nieuwe functie en de technische problematiek. Er waren in eerste instantie de conflicten die zich manifesteerden in de stedelijke context, zoals het integreren van de grote blinde zijgevel, het vervolledigen van de straatwand en het beëindigen van de huizenrij langs de Guido Gezellestraat, de tuinaanleg...

Anderzijds waren er de problemen die zich stelden vanuit het nieuwe gebruik als museum, met name de circulatie, het binden van beide gebouwdelen, het toegankelijk maken van de zolders.

Tenslotte zijn er de problemen van technische aard, voortkomend uit de afgetakelde toestand van het gebouw en uit het publiek karakter van de nieuwe functie, zoals de stabiliteitsverbetering en het brandveilig maken van het complex met daarbij aansluitend het voorzien van evacuatiewegen.

Uitgangspunten voor de rehabilitatie

Hoewel merkwaardig in menig opzicht, had dit ensemble niet die overweldigende eigenheid en zeggingskracht, dat het gebouw ongewijzigd diende geconserveerd te worden. Een nieuwe impuls en aanpassingen waren nodig om de museumfunctie te integreren en een vernieuwd beeld te creëren.

Dit inzicht in de eigenheid van het gebouwde gegeven vormde de achtergrond, zowel om restauratieve ingrepen te kunnen doorvoeren als om oplossingen voor het nieuwe gebruik te kunnen formuleren, zoals circulatie, verbindingselementen tussen de onderscheiden bouwvolumes en tussen de verdiepingen onderling, herstel van ruimten in de mate waarin zij voor de leesbaarheid en het gebruik belangrijk zijn...

Op restauratief vlak werd geopteerd om alleen die elementen in hun oorspronkelijke staat te herstellen die ofwel om technische redenen, ofwel omwille van de kenmerkende aankleding noodzakelijk waren. Hierbij werd gepoogd de gegeven materie maximaal te respecteren en aan te vullen of te vernieuwen volgens restauratief verantwoorde technieken. Voor wat het *Waardenhof* betreft, verwijzen we onder andere naar de sterk verweerde, geprofileerde, mer-

tuin zelf wordt in verschillende sferen gestructureerd. In het midden wordt met een hoge taxushaag een omkaderde rustruimte gemaakt die aansluit bij het tuinpaviljoen. Dit stukje nieuwbouw is opgenomen in een *ecru* bepleisterde tuinmuur, die vanaf het "Groen Huis" in een omschrijvende beweging een kader vormt voor de tuingevel van het *Waardenhof*. Vóór deze tuinmuur vormt een pergola begroeid met klimrozen een rondgang rondom een beeldentuin. Vooraan — tussen het afsluitingsmuurtje en de 'rustruimte' — ligt een open gedeelte dat gericht is op de tuinleving met cafetaria.

Het gerehabiliteerd gebouw

De koetspoort van *Stellingwerff*, vroeger de enige verbinding tussen de Maastrichterstraat en de binnenkoer, wordt de hoofdingang van het museum. Door lichtopeningen te creëren in de boogvormige nissen in de oorspronkelijke blinde zijgevel, ontstaat er een grotere binding tussen het interieur en de straat en wordt de drempel om het museum te betreden verkleind. De originele marmerschildering van de wanden wordt — gezien de grote beschadigingen — vernieuwd naar oorspronkelijke kleur en model.

Het gelijkvloers van *Stellingwerff* dat voorheen als ontvangstruimte dienst deed, herwint deze functie. Het stucwerk dat in vrij gave toestand bewaard bleef, diende enkel plaatselijk hersteld. In de spiegelzaal evenwel, het vroegere ontvangtsalon, was het stucwerkplafond gedeeltelijk losgekomen van de drager, partieel neergestort en zwaar beschadigd. In plaats van dit stucwerkplafond te reconstrueren, werd geopteerd voor een alternatief. De nog vrij gave randzone van het bestaande stucwerkplafond werd opnieuw gehecht en hersteld, terwijl in het centrale gedeelte een lichtbak met glazenierswerk werd aangebracht. Zo wordt de sprankelende luister van het salon op een hedendaagse wijze vorm gegeven en wordt de ruimte feestelijk verlicht. In het glazenierswerk van Herman Blondeel (6) zijn de ingelegde goudgele, bandvormige motieven speciaal bewerkt waardoor een fonkeling bekomen wordt in de opaalwitte vlakjes. Het gebruik van kleuren is beperkt gehouden om een niet te nadrukkelijke, maar feestelijke aanwezigheid te geven en — in functie van eventueel tentoongestelde voorwerpen — de kleur van het licht weinig te beïnvloeden.

Om de doorgang naar het *Waardenhof* en derhalve de looplijn van het museum te bewerkstelligen, werd een opening *gezaagd* in de zijwand en draait men als het ware de zijwand van de spiegelzaal zelf open. In

Via de ontlastingsboog in de achtergevel van *Stellingwerff*, werd een verbinding gerealiseerd met de zolderruimte van het *Waardenhof* (foto G. Charlier)

Stellingwerff-Waardenhof na de restauratiewerken (foto G. Charlier)

gesloten stand blijft de muur één geheel doordat de stucdecoratie over deze 'verborgen' deur doorloopt. In de twee gelijkvloerse vertrekken van de tussenvleugel van "Waardenhof" werd het eveneens zwaar beschadigde, 18de-eeuwse stucwerkplafond hersteld en werden de talloze kalklagen van de rocaillemotieven op de schouwboezem met de scalpel verwijderd. In al de overige vertrekken van het *Waardenhof* werden boven de 19de-eeuwse vlakke plafonds de originele zolderingen met moer- en kinderbalken vrijgelegd en hersteld, waardoor de geleiding en de eigen sfeer versterkt wordt.

Tegen de oostelijke zijgevel van de tuinvleugel werd, op de plaats van de afgebroken conciërgewoning, nieuwbouw gerealiseerd. De voorbouw hiervan is volledig opgenomen in de tuinmuur, terwijl de zijmuur van het *Waardenhof* werd vrijgehouden en vanuit het paviljoen in zijn volle hoogte doorheen de zadeldakvormige lichtstraat kan waargenomen worden.

Via de oorspronkelijke eikenhouten trap in het tussengebouw bereikt men de verdieping van de tuinvleugel, waar de hele oppervlakte voor wisselende tentoonstellingen is voorbehouden. Achteraan in deze ruimte bevindt zich een vrijstaande wand met openingen, waarachter de trap naar de bovenste verdieping verdwijnt. De ruimte wordt op die manier zeer gaaf gehouden, terwijl de overgang naar een hoger niveau duidelijk wordt aangegeven. Zo heeft deze wand

tegelijkertijd een scheidende en een bindende functie. Hij vormt het decor waarachter men verdwijnt, om in de opening terug te verschijnen bij het bestijgen van de trap, terwijl men de juist verlaten ruimte vanuit een andere hoek 'omlijst' terugziet.

De bovenste trapgeleding is schuin ingeplant in de ruimte en leidt naar de aslijn van de zolderruimte. Door de treden parallel met de zoldervloer te houden, kan deze gedwongen richtingverandering op een bewustere wijze beleefd worden. De zolderruimte van het *Waardenhof* werd geïntegreerd als tentoonstellingsruimte. De originele 17de-eeuwse spanten zijn zichtbaar gehouden en de brandvrije wanden op zulke wijze ingebracht dat op de plaats waar de tuinen de tussenvleugel in elkaar haken, een T-vormige min of meer centrale ruimte ontstaat. Op de kruising van de nokken is een kubusvormige glazen daklantaarn geplaatst, die dit knooppunt vrij maakt en waarlangs het natuurlijk licht binnenstroomt en de ruimte bescheiden verlicht: een natuurlijke lichtbak op de loopweg doorheen het museum.

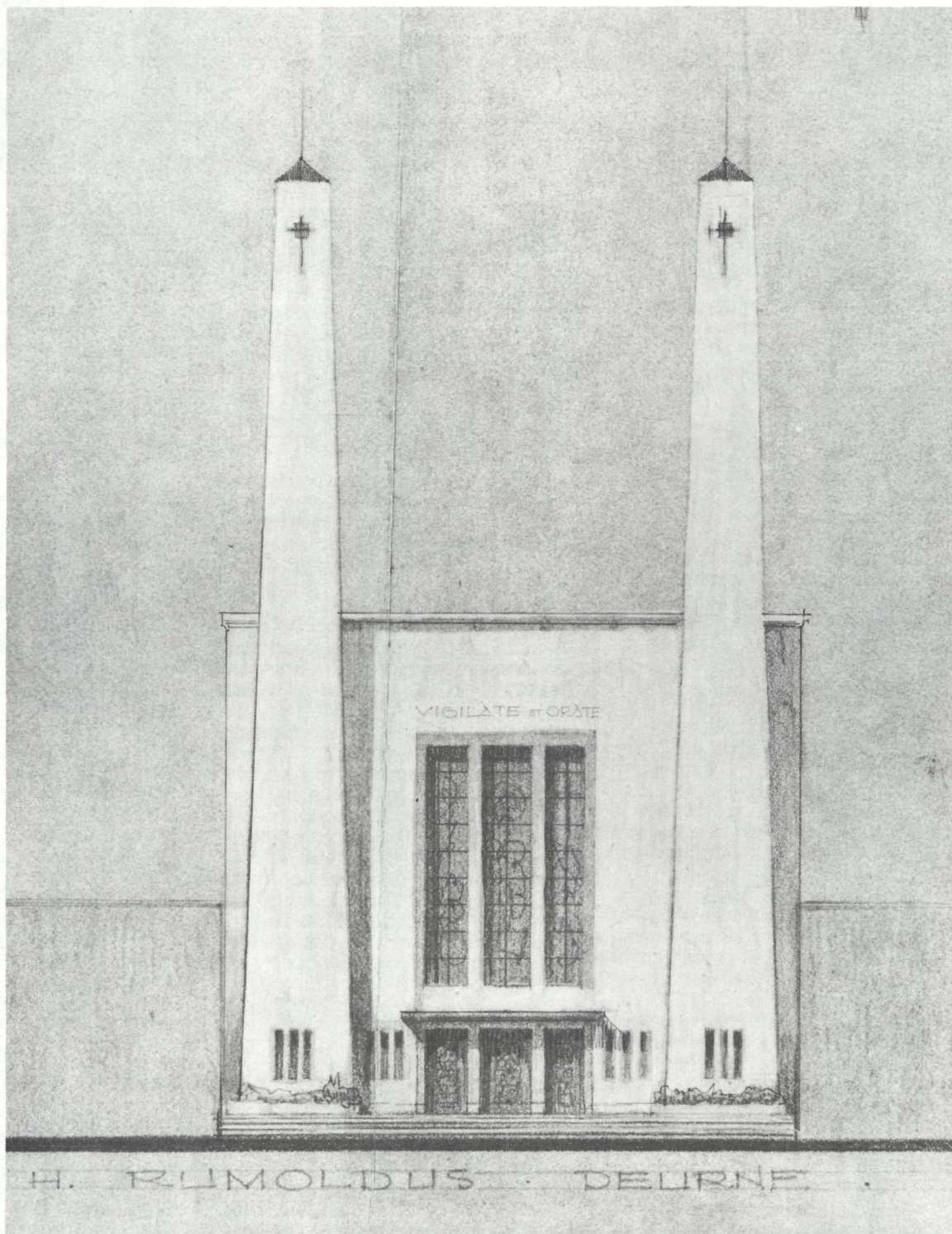
De zolderruimte van *Waardenhof* sluit aan op de nieuwe verbindende traphal in *Stellingwerff* via de ontlastingsboog waarop de achtergevel van dit gebouw staat. Door de demontage van de vulmuur en het plaatsen van een eenvoudige, beglaasde, metalen raamstructuur werden beide gebouwen verbonden, terwijl ook de overgang duidelijk gemaakt is. De afgewolfd driehoek van het dak van de tussenvleugel is eveneens beglaasd, waardoor deze doorgangruimte natuurlijk verlicht wordt. Vanop het hoogste punt van het *Waardenhof*, ziet men zo de monumentale achtergevel van *Stellingwerff* nog hoger oprijzen, en dit juist op het ogenblik vooraleer men dit deel van het complex gaat betreden.

Het z.g. „groen huis” vormt de beëindiging van de huizenrij en biedt toegang tot de publieke museumtuin. Het afsluutmuurtje met hekwerk en leilinden vormen een voortzetting van het straatbeeld

M&L BINNENKRANT

nr. 48 / Bijlage bij M&L 9/6 – november-december 1990

*Deurne, Kerk van
de Heilige Rumol-
dus (gevelontwerp),
architect Jozef
Willems, ca 1958
(plannenarchief
K.C.M.L.)*

B.M.L.

Zondag 9 september - tweede Vlaamse Open Monumentendag

Op zaterdag 8 september 1990 gaf Gemeenschapsminister L. Waltniel, in het indrukwekkend en zopas geres-taureerde Stedelijk Museum Stelling-werff-Waerdenhof te Hasselt, het startschot van de tweede Open Monumentendag in Vlaanderen.

"Monumentenzorg zit in de lift dank zij het succes van de eerste Open Monumentendag in 1989" klonk het positieve geluid tijdens de openingsplechtigheid. Toch waarschuwde de gemeenschapsminister in zijn toespraak voor de financiële tekorten in de monumentenzorg. "Het financiële aspect blijft een zware handicap voor het voeren van een zinvol en efficiënt beleid. Het budget van 1991 voor de monumentenzorg, zijnde 939 miljoen, is amper voldoende om de meest noodzakelijke initiatieven te nemen. Wij moeten vaststellen dat het budget in vergelijking met de ons omringende landen erg bescheiden is. In de sector van de privé-monumenten stevenen wij op een ramp af. Het is hoge tijd dat op regeringsvlak de gepaste maatregelen worden getroffen".

Op zondag 9 september was het dan eindelijk zover ! Deze koninklijke uitgave van de Open Monumentendag — "Koninklijk" ingevolge de koppeling aan het eerste feestweekend naar aanleiding van de dubbele viering (60/40) van Zijne Majesteit de Koning — werd dit jaar in drie gewesten op hetzelfde tijdstip georganiseerd. Zowat 900 monumenten in 196 Vlaamse gemeenten waren gratis toegankelijk, terwijl 110 evenementen in Brussel en 500 activiteiten in Wallonië op de agenda stonden. Dit had tot gevolg dat de Open Monumentendag '90 uitgroeide tot een ongekend succes. In Vlaanderen, Brussel en Wallonië liep het storm; 750.000 (driekwart miljoen) bezoekers werden geteld, waarvan in Vlaanderen ruim 350.000, in Brussel 125.000 en in Wallonië 250.000.

De Vlaamse toppers qua bezoekersaantal waren de West-Vlaamse

kastelen (met onder andere het kasteel van Wijnendaale in Torhout), de kathedraal in Antwerpen, het kasteel Hex in Heers, de mijnsite in Beringen, de archeologische site in Oudenaarde,...

M&L was her en der aanwezig en proefde de sfeer. Bij heel wat monumenten ontstonden ware mensenfiles en werd het geduld van sommigen zwaar op de proef gesteld.

Beringen

Beringen greep de Open Monumentendag '90 aan, om op en rond de mijnsite de eerste "Mijnhappening" te organiseren. Deze tweedaagse begon zaterdag 8 september 1990 met de "Gordel van het Zwarte Goud" — de bezoekers konden door de Limburgse Mijnstreek gordelen per fiets, auto of autocar — en de ondergrondse mijnbezoeken voor mindervaliden.

Zondag 9 september begon zeer rustig met een aperitiefconcert; de verwachte bezoekerstroom bleef evenwel uit. Pas na de middag stroomde de massa toe en kon het feest beginnen.

Tienduizenden trokken door de poorten van het mijnmonument, zodat de 25 aanwezige gidsen overrompeld werden. Na de rondgang in de bovengrondse mijn kregen de bezoekers de kans door middel van een toeristisch treintje de mijnsite te bezoeken. Ondertussen kon jong en oud terecht op het Kiosklein, voor de doorlopende muziekanimatie en kindershappening. Wie na de geleide wandeling en de rondrit met het toeristisch treintje nog mijn-honger had, wachtte nog het Casino (ook op het Kiosklein) voor de tentoonstelling "Steenkool in Limburg", opgezet door het Provinciaal Museum voor Industrieel Erfgoed. BML had hier voor de gelegenheid een info-stand opgebouwd.

Antwerpen

Zoals vorig jaar was het bestuur aanwezig in de Onze-Lieve-Vrouwekathedraal te Antwerpen. Op een uitgebreide stand met publikaties werd uiteraard ook het nieuwste nummer van M&L voorgesteld, waarin uitvoerig bericht wordt over de resultaten van het vooronderzoek in het koor,

Open Monumentendag in het Centraal Station te Antwerpen

dat binnenkort in restauratie gaat. Dit vooronderzoek, uitgevoerd in opdracht van het provinciebestuur, heeft een schat aan gegevens opgeleverd over middeleeuwse verflagen, afwerkingen in kleur, muurschilderingen en gepolychromeerde sculptuur. De diensten van het provinciebestuur hadden in het koorge-deelte tentoonstellingen opgesteld, over dit onderwerp en over de archeologische vondsten, aangevuld met een documentaire film.

Naast de stand met publikaties bracht het Bestuur ook een tentoonstelling over de conservering van een 15de-eeuwse gewelfschildering, die vorig jaar door de conserveringsploeg uitgevoerd werd. Bedoeling was de aandacht te richten op de talrijke gewelfschilderingen in het schip, die dringend aan restauratie toe zijn. Deze opzet is blijkbaar gelukt, want de restauratie van een tweede gewelfschildering is thans aan de gang, in opdracht van de VZW Stichting Monumenten en Landschappen. De overige zullen volgen.

Van de lopende restauratie van de gewelfschildering, waarvan sommige gedeelten al afgewerkt zijn, werd door het Bestuur in samenwerking met de restaurateur, een fototentoonstelling opgebouwd. Deze illustreert de verschillende stappen van de restauratie, met duidelijke teksten in drie talen. Deze beide tentoonstellingen zijn nu nog te bezichtigen in de kathedraal.

De restaurateurs van het Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium van hun kant gaven uitleg over de restauratie van de Kruisoprichtings-triptiek van Rubens. Ook dit jaar werd de kathedraal door talrijke bezoekers

overstroomd, meestal belangstellenden uit de regio, hetgeen nogmaals bewijst dat de kathedraal een monument is dat velen nauw aan het hart ligt. De tentoonstellingen, die verspreid opgesteld stonden, werden met de grootste aandacht bekeken en gelezen. Het publiek heeft er duidelijk behoefte aan om door middel van informatie en toelichting op die manier bij de grote lopende restauraties betrokken te worden. De interesse is in elk geval enorm.

Bonheiden

Kort voor de Open Monumentendag verleende Gemeenschapsminister L. Walt Niel zijn akkoord aan het voorstel tot rangschikking als landschap van "de Valle van de Bruine Beek met de bossen van Zellaer en Berentode" te Bonheiden.

Dit landschap vormt de oudste landbouwkern van deze gemeente. De belangrijke historische waarde van dit landschap en het voorkomen van verschillende beschermde monumenten en waardevolle historische gebouwen, hoeven en sites, vormde de aanleiding om op vraag van het gemeentebestuur dit geheel voor te stellen op de Open Monumentendag.

Het Bestuur werkte hiervoor een tentoonstelling uit waarin de (vrij talrijke) beschermde monumenten, dorpsgezichten en landschappen in Bonheiden werden voorgesteld door foto's waaraan een beschrijvende tekst werd toegevoegd. Het voorlopig gerangschikte landschap werd méér uitgewerkt in beeld gebracht. Tegelijk werden een aantal van de aangehaalde hoeven voor het publiek opgesteld.

De tentoonstelling zelf werd opgesteld in de Krankenhoeve, een beschermd monument dat momenteel heringericht is als gemeentelijk cultureel centrum.

Ze was ook te bezichtigen op de Natuurdag die de dag voordien in de gemeente werd gehouden.

Door deze combinatie kon een talrijk publiek langslipen. Dit was ook op de Open Monumentendag zelf het geval, ondanks de onmiddellijke nabijheid van de stad Mechelen. Heel wat bezoekers hebben de moeite gedaan om van beide mogelijkheden gebruik te maken.

Beide tentoonstellingsdagen boden het Bestuur de kans aan tal van geïnteresseerden en belanghebbenden de doelstellingen van de beschermingen toe te lichten en de uitgebreide vragenstroom zo goed als mogelijk te beantwoorden. Om deze redenen is het opzet — zowel wat betreft de belangstelling als het nut voor de verdediging en de toelichting van het beschermingsbeleid — een succes te noemen.

Vivenkapelle

De Open Monumentendag kreeg in het kerkdorp Vivenkapelle nabij Damme een bijzondere luister: op 9 september werd namelijk de gerestaureerde Onze-Lieve-Vrouw-Geboortekerk plechtig ingehuldigd. De viering van het beëindigen van de restauratiewerken van het kerkgebouw, welke 10 jaar hadden geduurd, startte om 10 uur met een plechtige geconcelebreerde eucharistieviering, voorgegaan door Mgr. E.J. De Smet. Hierop volgde om 11.00 uur een Academische Zitting, waarbij achtereenvolgens het woord werd genomen door Marc Teerlynck, voorzitter van de Kerkfabriek; door Miek Goossens, inspecteur bij het Bestuur voor Monumenten en Landschappen; door Daniël Coens, Gemeenschapsminister van Onderwijs en burgemeester van Damme, en door Arnold De Smet, afgevaardigde van Gemeenschapsminister Walt Niel.

Personaliteiten tijdens de Academische Zitting te Vivenkapelle. Van rechts naar links: Minister D. Coens, kabinetsadviseur A. De Smet, député H. Olivier, ere-gouverneur en mevr. van Outryve d'Ydewalle en burgemeester en mevr. L. Vandille (dia G. Van Poucke)

Deze plechtigheden werden stemmig opgeluisterd door het koor *Fioretti* en door het koperkwintet *Divertimento* uit Brugge, en werden afgesloten met een receptie in het nabije schoolgebouw. De aanwezigheid van heel wat personaliteiten uit de streek, en het volgelopen kerkgebouw illustreerden de belangstelling en de betrokkenheid van de plaatselijke bevolking, die de 10 jaar durende restauratiecampagne met algemene tevredenheid zag afgesloten. In de namiddag werden in de kerk rondleidingen georganiseerd onder de deskundige leiding van historicus Robert Boterberge. De recente publikaties — waaronder een overdruk uit M&L — rond de restauratie van deze exemplarische neogotische kerk, vonden hierbij gretig affrek.

Aalst

Dat de "Keizerlijke Stede tot Aalst" op karnavalgebied nogal wat te bieden

heeft, is internationaal geweten. De luchthartige Aalstenaar verstaat als geen ander de kunst om de bloemetjes buiten te zetten. Voor ernstiger culturele evenementen zal het dan misschien wat langer duren eer men "zijn draai" gevonden heeft, maar dan gaat het in stroomversnelling "loft ons los".

Sinds de eerste Open Monumentendag is men bij het stadsbestuur (Dienst Leefmilieu) vrij regelmatig bezig geweest met de voorbereiding van de tweede Open Monumentendag. Zo had reeds in november 1989 een evaluatievergadering plaats van de eerste Open Monumentendag en werden in december alle eigenaars van merkwaardige gebouwen (al dan niet beschermde) aangeschreven waarbij werd gepolst naar hun bereidheid om aan de tweede Open Monumentendag mee te werken. Gelet op de respons werd aanvankelijk gedacht aan een "open kastelentocht" over de ganse fusiegemeente. Wegens de koppeling — ook dit jaar — met de ambachtenmarkt in het stadscentrum werd van deze gedeconcentreerde aanpak uiteindelijk afgezien. Het werd finaal een combinatie van kastelen en het stadspark (aan de 19de-eeuwse stadsrand) met profane en kerkelijke gebouwen in een oase van groen in het stadscentrum. In februari werd het programma naar de Stuurgroep Open Monumentendag bij de Koning Boudewijnstichting gezonden, op een rijtje:

- de Sint-Martinuskerk, Priester Daensplein, in Brabantse laatgotiek met indrukwekkend ruim interieur, periodisch opgebouwd en hersteld vanaf 1480;
- het Oud-Theresianenklooster, Pontstraat 51, met monumentale barokke ingangspoort (18de eeuw), charmante binnenkoer met geïmproviseerde kruidentuin en bijgebouwen met fraaie barokke deuroplijsting,
- het Huis de Bethune, Pontstraat 35, een groot neogotisch herenhuis (1875) met origineel smeedwerk, glasramen, schouwen, schrijnwerk en plafondschilderingen, alles ontworpen door de vermaarde Jean Bethune, geestesgenoot van Guido Gezelle, voor zijn broer Paul;
- de tuin van het Domein Schelfhout, Zonnestraat 25, aangelegd tussen 1850 en 1870, deels naar het model van de Engelse landschapstuinen;
- het stadspark, één van de meest verzorgde, mooiste open en gevarieerde parken van Vlaanderen, met een 200-tal verschillende boomsoorten, aangelegd in 1916 naar een ontwerp van J. Breydel;
- het kasteel en park Terlinden, Geerincx Square, in 1775 opgericht als U-vormig kasteel in zand-

en baksteen op een rechthoekig eiland in een rechthoekig aangelegde vijver, helemaal buiten het toenmalige stadsleven tussen boevenbosjes en meersen;

- het kasteel Van Muylem, Gentssteenweg 380, daterend van 1897, in eclectische stijl, met art-nouveau elementen en aanbouw in neo-Vlaamse renaissance.

Net als vorig jaar wachtten toeristische gidsen de bezoekers op in de monumenten om hen op gestelde tijdstippen een deskundige toelichting met rondleiding te geven. In het stadspark stonden twee natuurgidsen (stadspersoneel) de geïnteresseerde wandelaars te woord. In het domein Schelfhout waren drie natuurgidsen (eveneens stadspersoneel) present. Na de rondleidingen werd een gedetailleerde tekst per monument of landschap aan de deelnemers overhandigd. De 7 teksten pasten perfect in een voorgedrukte map die alle praktische informatie bevatte en die op elk van de 7 plaatsen kon bekomen worden, zodat men volledig vrij de tocht kon starten. In de binnenstad was tussen de monumenten en landschappen met wegwijzers een wandelroute aangeduid. Op verschillende plaatsen werden wegwijzers geplaatst naar de twee kastelen (een drietal kilometer uit het stadscentrum gelegen).

Het officieel programma was omkaderd door een aantal binnen- en buitenactiviteiten in de binnenstad. Creatieve animatie te over dus, de carnavalstad Aalst waardig. Absolute topper in het totaal-gebeuren was wel het kasteel Van Muylem. Niet alleen de gezonde nieuwsgierigheid "hoe een privé-persoon (zonder subsidies!) een bijna-ruïne terug in een pracht van een klein kasteeltje omtovert" dreef een mensenzee daarheen, doch ook het gevarieerd aanbod van animatie, vooral voor de kinderen van 6 tot 12 jaar en het zonneterras met snacks en "exclusief dessertenbuffet". En de zon was van de partij... dus een verkeerskluw van formaat, met een file geparkeerde wagens tot aan de oprit van de E40!

Dat ook het nabijgelegen Kasteel Terlinden (stadseigendom met een actief gebruik als administratief gebouw) bijzonder veel bezoekers trok zal wel te wijten zijn aan de volkstoeloop voor het kasteel Van Muylem, daar het kasteel Terlinden toch regelmatig toegankelijk is bij bijzondere gelegenheden.

Een zo gevarieerd programma moét wel veel bezoekers lokken: naar schatting anderhalf maal zoveel als vorig jaar. Het behoud van ons bouwkundig erfgoed is bij het grote publiek kennelijk opnieuw "in". Spijtig genoeg

lijkt het stadsbestuur daarvan niet steeds doordrongen: uitgerekend tijdens de voorbereiding van deze Open Monumentendag gaf de gemeenteraad een gunstig advies voor de deklassering (wat afbraak impliceerde) van de Heilige Geestkapel in de Kattestraat.

Gent

Uit het rijke aanbod monumenten verkoos de stad Gent op deze Open Monumentendag 1990 de aandacht te vestigen op haar religieus patrimonium. Het thema *Kloosters en Kapellen* bood het publiek de kans een monumentenwandeling te maken in de stad en vrij of onder begeleiding van deskundige gidsen een kijkje te nemen in enkele grote kloosterpanden met een rijke geschiedenis of in minder gekende kapellen en religieuze gebouwen. Enkele kloosters en kapellen stelden op deze dag voor de eerste maal hun deuren voor het grote publiek open. Aansluitend bij dit stedelijk initiatief verzorgde het Bestuur voor Monumenten en Landschappen een informatieve M&L-stand in de sacristie van het *Pand* van de Geschoeide Karmelieten in de Lange Steenstraat, eigendom van de stad. De sacristie, opgericht in 1753, is weelderig versierd met rococo stucwerk op de wanden en het plafond en als accentuatie van de lavabonnis, alles ter plaatse uitgevoerd door kunstenaars-ambachts-

lieden van de Gentse gilde van stucadoors. De lavabonnis zelf is zeer vaardig geschilderd in marmerimitatie. Na jarenlange verwaarlozing en leegstand werd de sacristie speciaal deze dag voor het eerst publiek toegankelijk. De talrijke bezoekers (naar schatting een 1000-tal) waren aangenaam verrast door de herontdekking van één der fraaiste voorbeelden in Gent van rijk uitgewerkte stucdecoratie in rococostijl. Tevens werd onder meer door een toelichtende diamontage, verzorgd door de socio-culturele vereniging *Patershol*, de aandacht gevestigd op de momenteel nog lopende restauratiewerken, die in de eerste plaats een reinigende en conserverende behandeling beogen.

De belangstellenden konden bovendien onder begeleiding van dezelfde vereniging een wandeling maken doorheen een gedeelte van het gebouwencomplex, van de sacristie naar de brouwerij, waar op initiatief van het provinciebestuur een tentoonstelling plaats vond gewijd aan architectuur en toegepaste kunsten uit het interbellum, een thema kadrend in de feestelijkheden rond de zestigste verjaardag van de koning.

Mechelen

De Open Monumentendag was ook in Mechelen opnieuw een succes. Dit jaar stond de conservatie- en restauratieproblematiek in de kijker.

De steenkapperswerf, aan de voet van de St.-Romboutstoren, waar de bezoekers rechtstreeks geconfronteerd werden met het restauratieambacht (foto Gazet van Mechelen)

De bezoekers — en het waren er weer vele duizenden — konden via een uitgestippeld parcours van dichtbij kennismaken met 17 historische gebouwen, waarvan sommige gerestaureerd werden of worden en andere nog geduldig wachten op het startsein, namelijk de toelagebelofte. De geleide wandelingen om het halfuur, kenden veel belangstelling, doch er waren nog heel wat meer individuele bezoekers die de geïllustreerde brochure met plan, de folder en ook *de krant* als leidraad gebruikten. De opengestelde monumenten werden sfeervol omlijst met muziek, poëzie en poppentheater. Bijzonder leerrijk waren de stand van de Vereniging Restauratie - Integratie - Mechelen, Kortweg R.I.M., die uitleg verschafte over de Industriële Archeologie in het Mechelse, naast de tentoonstelling rond de tekenwedstrijd *Hoe zien kinderen onze Monumenten?*

Absolute toppers waren *De Clippel* met oude werkplaats voor torenuurwerken en beiaarden, de burgerhuizen in de Sint-Katelijnestraat, de werv van de Sint-Romboutskathedraal en het Aartsbisschoppelijk Paleis. *De Clippel* alleen al zou 10.000 man over de vloer gehad hebben, waaronder heel wat nieuwsgierige noorderburen.

L. Tack, M. De Borgher, M. Buyle, M. Goossens, K. Lanclus, M. Eeman en S. Van Nuffel

Kastelen beheren

Op 14 september jongstleden was het weer zover: de jaarlijkse studiedag voor de personeelsleden van het Bestuur voor Monumenten en Landschappen! De weergoden waren ons gunstig gezind, de 'trein-goden' echter niet. Hoewel de meesten (39) op post waren zagen een tiental anderen de studiedag aan hun neus voorbij gaan wegens de treinstaking.

Het was de Provinciale Directie West-Vlaanderen die instond voor de organisatie ... en het thema van de dag 'Kastelen Beheren'.

Volgens de begeleidende brochure zouden we een aantal kastelen en buitenplaatsen aandoen en kennis maken met verschillende manieren van beheer.

De smaken van een antiquair

Eerste stopplaats was Rumbeke. De verwelkomingskoffie was een unieke gelegenheid om rustig de omgeving

Het Kasteel van Rumbeke (foto B.M.L.)

van het kasteel af te tasten. Het werd opgetrokken in meerdere fasen in de 16de eeuw. Van de vele bijgebouwen is er niet veel meer over en in de loop van zijn bestaan is het kasteelgebouw aangepast aan nieuwe woonbehoeften. De parkaanleg (waaronder het Sterrebos) dateert uit de tweede helft van de 18de eeuw, naar ontwerp van F. Simonau. In 1988 verkocht de toenmalige eigenaar Graaf de Limburg Stirum zijn domein: het kasteel kwam in handen van de N.V. Olivier Invest., het park werd eigendom van de Provincie West-Vlaanderen. De N.V. verhuurde op haar beurt het gebouw aan een antiquair. Dit betekende enerzijds de redding voor het kasteel, anderzijds was het een subliem visitekaartje voor de huurder. Het kasteel werd volledig opgeknapt en kreeg naast een woonfunctie ook een functie van permanente tentoonstellingsruimte voor antiek. Het is wel jammer dat de volgestouwde interieurs zodanig de aandacht opeisen dat men nog nauwelijks kan genieten van het bouwwerk.

Door brouwersogen

Op weg naar Ingelmunster werden we op een andere situatie voorbereid. Ook hier is het domein in privaat bezit — het is namelijk eigendom van de lokale brouwer — maar de visie op het beheer van een kasteel verschilt wel enigszins. Het huidige gebouw dateert uit 1736. Van een versterkte burcht de *Sleutel van Vlaanderen*, die Robbrecht de Fries, Graaf van Vlaanderen in 1080 liet

optrekken, werd het omgebouwd tot een kasteel in classicistische stijl. De slotgrachten zijn de enige restanten van de toenmalige verdedigingswerken. In tegenstelling tot Rumbeke stonden we hier oog in oog met een vrijwel leeg gebouw, de inboedel werd openbaar geveild bij verkoop van het kasteel. Toch laten de schaarse overgebleven stukken meubilair (onder andere in de keuken, de bibliotheek en de slaapvertrekken) en de rijke versiering in de vorm van stucwerk, wandbetimmering, spiegels en grisailles nog vermoeden hoe het leven op een 18de-eeuws kasteel verliep. Het gebouw is niet meer bewoond; men kan het bezoeken op aanvraag en verhuuren voor feesten (en dit is al te merken op sommige plaatsen). Na ons in "zijn" kasteel te hebben rondgeleid, liet de eigenaar ons ook kennismaken met zijn 'troetelkind': het *Brigand* bier dat rijpt in de kasteelkelders.

De appel valt niet ver van de boom Baron E. de Béthune heeft blijkbaar benevens het kasteel van Marke ook de liefde voor architectuur van zijn overgrootvader, de befaamde neogotische architect geërfd. Al vanop de oprijlaan kon men merken hoe verzorgd de landerijen erbij lagen; hetzelfde gold voor het kasteel. Na de dood van de bouwheren F. van Ruymbeke en zijn echtgenote Th. de le Becq, kwam het buitengoed in handen van de familie de Béthune, die het tot op heden met veel zorgen omringde. Wij hadden de eer om rondgeleid te worden door de heer des huizes, Baron de Béthune

In het Kasteel van Marke (foto B.M.L.)

"himself". Deze vertelde ons dat hij constant een aantal mensen in dienst heeft die erop toezien dat het domein zijn goede staat behoudt. Het buitengoed dateert van 1802-1805, is ontworpen door architect Pisson, maar uitgeoefend door architect Dewartez. Het is gebouwd op een nagenoeg vierkant grondplan, telt een half verzonken kelder verdieping, een hoog gelegen begane grond, twee verdiepingen en een dak met belvédère. De gevels zijn bepleisterd en van imitatievoegen voorzien.

Het interieur ademt dezelfde perfectie uit als het exterieur: de ronduit schitterende empire-versiering wordt nog versterkt door het meubilair dat nog voor een groot gedeelte uit dezelfde tijd dateert. In het oog springend is tevens de ronde trapzaal met ietwat verrassende kleurcombinaties en waarin zich een sierlijke wenteltrap omhoog slingert tot op de tweede verdieping. Bewonderenswaardig is ook dat voor een aantal bijgebouwen een passende bestemming is gezocht of hun oude functie werd behouden: zo is de oranjerie ingericht als bibliotheek — en wat voor één! Waarschijnlijk de meest volledige en kostbaarste verzameling boeken en geschriften over West-Vlaanderen — en functioneert de zeldzame ovale moestuin, nog steeds omringd door zijn muur, nog altijd als dusdanig.

Mag het ook in het Frans?

Ook in Bossuit werden we rondgeleid en verwelkomd door de kasteelheer. Huidige eigenaars zijn de Franse

adelijke families de Beaufort en de Talhouët. In de indrukwekkende inkomhal leken we langs alle kanten te worden aangevallen door wilde dieren: de vroegere functie van het kasteel was immers deze van jacht-slot. Het omwalde, neoclassicistische kasteel met oudere kern is een imposant, symmetrisch gebouw dat geaccentueerd door vier, overhoeks geplaatste hoektorens. Het rijk 19de-eeuws interieur, deels met 18de-eeuwse stoffering in Lodewijk XV en Lodewijk XVI stijl, wordt geleidelijk aan gerestaureerd door de eigenaar. Bovendien de historische rondleiding gaf onze gids ook een pleidooi ten beste over de sociale betekenis van kastelen en hun respectievelijke heren, maar dit kon de loden onder ons overtuigen.

Spiere

Als hekkesluis van de dag bezochten we het kasteel van Spiere. Het is een typisch 18de-eeuws buitengoed met symmetrische aanleg, waarbij drie vleugels omheen een binnenhof geschikt zijn. Dit mooi kasteel wordt nog altijd bewoond door een afstammeling van de bouwheer Nicolas del Fosse. Hoewel de inrichting zeer verfijnd is, straalde dit laatste kasteel het meest een sfeer van leefbaarheid uit. Met dit bezoek besloten we een goed gevulde en leerrijke dag. Het uur verfraging dat we opgelopen hadden, was het dubbel en dik waard. Bedankt Miek, Jos en Marika!

A. Lippens

Beschermd Vlaanderen

Op vrijdag 7 september 1990, twee dagen vóór de Open Monumentendag 1990 stelde L. Waltniel, Gemeenschapsminister van Ruimtelijke Ordening en Huisvesting de publikatie *Beschermd Vlaanderen* aan pers en publiek voor. Een geschikter moment om het beschermd patrimonium in Vlaanderen in de kijker te plaatsen was moeilijk denkbaar.

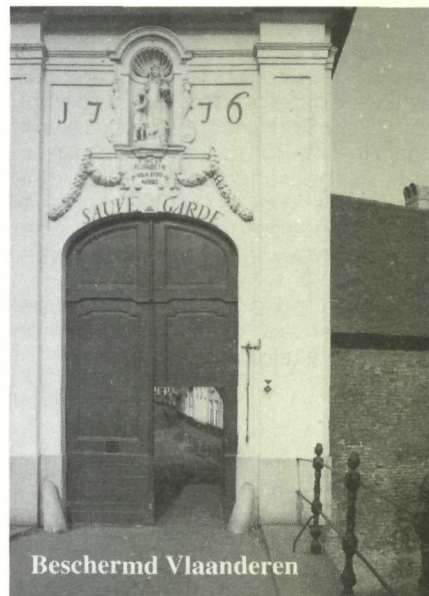
Beschermd Vlaanderen biedt een overzicht van alle beschermde monumenten, stads- en dorpsgezichten en landschappen in Vlaanderen. Deze overzichtelijke lijst vervangt de reeds bestaande lijsten die chronologisch waren opgevat en die bovendien te veel technische gegevens bevatten, zoals dossier- en registernummers. Deze publikatie laat geen onduidelijkheid meer bestaan omtrent het al dan niet beschermd zijn van een historisch overblijfsel. Enkel de relevante gegevens zijn opgenomen en zo veel mogelijk alfa-

betisch gerangschikt. Beschermingen die werden opgeheven, ingetrokken of vernietigd door de Raad van State komen niet meer voor.

Als vertrekpunt fungeren de gegevens zoals zij in de beschermingsbesluiten zijn vermeld, eerst per hoofdgemeente en nadien per deelgemeente gerangschikt. Binnen elke deelgemeente wordt een onderscheid gemaakt tussen dorps- en stadsgezichten, landschappen, monumenten en het roerend patrimonium. Na elke bescherming volgt de datum van het beschermingsbesluit

Beschermd Vlaanderen telt 5435 wettelijke beschermingen en bevat 40 kleur-illustraties.

L. Tack

Beschermd Vlaanderen

- * formaat: 30 x 21 cm
- * 160 pagina's waarvan 40 in kleur
- * garen genaaid gebrocheerd
- * samenstelling: P. Van Lindt, e.a.
- * prijs: 495,-fr.

uitgever:

Ministerie van de Vlaamse
Gemeenschap, AROL
Bestuur voor Monumenten en
Landschappen
en
Brepols Turnhout

* na overschrijving van 495,-fr. op rekeningnummer 470-0278201-29 van Monumenten en Landschappen zal het boek U automatisch toegezonden worden

M&L-antiquariaat

Geregeld ontvangt de redactie van M&L radeloze lezersbrieven, op zoek naar oude, sindsdien uitgeputte nummers. Bij wijze van dienstverlening aan verkochte abonnees brengt de *Binnenkrant* voortaan (en gratis) tel-

kens nodig deze rubriek, en dit op eenvoudige aanvraag bij de redactie, Markiesstraat 1, 1000 Brussel.

De M&L-afleveringen 1/1 (november 1981) en 2/4 (juni 1983) worden alvast gezocht door Jan Gastmans, Heideland 8, 2510 Mortsel.

academiecomplex. In 1936 ontving hij de tweede prijs "L. Blomme" voor bouwkunst en eveneens in 1936 sleepte hij de fel begeerde "Grote Prijs van Rome voor Architectuur" in de wacht. Van mei tot september 1937 ondernam hij zijn eerste reis, opgelegd door de Prijs van Rome: hij verbleef in verschillende kunststeden in Italië, onder meer twee maanden in Rome en Sicilië. Van mei tot september 1938 ondernam hij zijn tweede reis, ditmaal doorheen Duitsland, Oostenrijk, Hongarije (onder meer te Praag).

Op 1 januari 1939 werd hij door de Antwerpse Stadsarchitect Em. Van Averbeké opgeroepen om als "tijdelijk noodhulptekenaar" mee te werken aan de wederopbouw van het Rubenshuis. Deze activiteit werd onderbroken door het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog. Op 14 juni 1940 hervatte Victor Blommaert zijn werkzaamheden op het Rubenshuis, zoals hij het zelf noemt "in style stille-nsaan of tempo moderato".

Het gebrek aan werk zette hem er in augustus 1941 toe aan ingangsexamens af te leggen aan de Rijksuniversiteit te Gent. Hij slaagde en begon aan een universitaire opleiding in de kunstgeschiedenis en oudheidkunde, die hij in 1945 bekroond zag met het diploma van licentiaat. Ondertussen had hij ontslag uit stadsdienst aangevraagd om als privé-architect dossiers voor oorlogsschade te kunnen opmaken. Daarna maakte hij stede-bouwkundige plannen, verbouwde hij bestaande woningen, ontwierp hij

In memoriam Victor Blommaert (04.12.1912 - 04.10.1990)

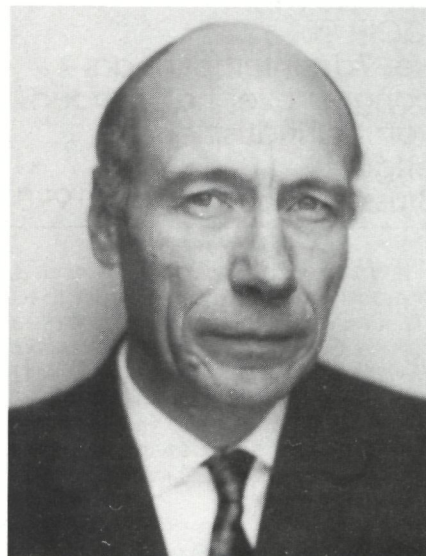
Op donderdag 4 oktober 1990 overleed te Antwerpen Victor Blommaert, Architect-stedebouwkundige, Licentiaat in de Kunstgeschiedenis en Oudheidkunde, Erelid van de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen. Een typerend overzicht geven van zijn rijkgevulde loopbaan is geen sinecure.

Van huize uit leek hij voorbestemd te zijn voor de architectuur of het "bouwwaktekenen". Zijn vader volgde samen met onder meer Jef Huygh de lessen aan de Academie voor Schone Kunsten te Mechelen. Hij kwam in de loodsen van Cockerill Yards te Hoboken terecht, waar hij in de schrijnwerkerij de zogenaamde "gronden" (detailtekeningen op ware grootte) van al het schrijn- en meubelwerk van de Congoboten maakte. De eerste boot was de *Elisabethville* (1921), de laatste de *Baudouinville* (1933) waarvan de interieurs naar tekeningen van Henry van de Velde werden uitgevoerd.

"Sporadisch maakte mijn vader de tekening voor de bouwaanvraag van een woning (ook voor de eigen familiewoning), plannen die in een schuchtere poging door de wijsneuzige zoon nage tekend werden, tot verholen fierheid en voorbarige hoop van vader. Dan kwam het treurige schoollopen, dromerig en met een matige gezondheid na de vier oorlogsjaren. Tot in de hoogste jaren

bleef het tekenen mijn voorkeur genieten en mijn ijver opwekken. Hier begint dan de eigenlijke levensloop, de bewustheid van het bestaan, de speurtocht naar het sublieme, het cultiveren van dromen, verlangens en verwachtingen, de doorbraak uit de banaliteit", zo schreef Victor Blommaert ons enkele jaren geleden na een persoonlijk en langdurig gesprek over zijn carrière.

In 1928 vatte hij via avondlessen aan de Koninklijke Academie voor Schone Kunsten te Antwerpen zijn architectuurstudies aan. Overdag werkte hij bij architect Fr. Cools te Hoboken. In 1932 werd hij opgeroepen voor zijn legerdienst, die hij vervulde in de ateliers en het tekenbureau van de spoorwegtroepen te Borgerhout. Hij kreeg evenwel de toelating om de avondlessen aan de Academie voort te zetten. Na zijn legerdienst, en dit tot 1936, volgde hij de dagcursussen architectuur aan het Hoger Instituut voor Schone Kunsten in het atelier van Jos Smolderen. Tegelijkertijd vatte hij de avondcursussen "pedagogische voorbereiding" aan, in de Technische Normalschool te Borgerhout. In 1935 werd hij tekenaar bij het Ministerie van Openbare Werken, dienst Antwerpen Linker-Scheldeoever. Directeur Thonet gaf hem de toelating en moedigde hem zelfs aan om gedurende twee dagen in de week zijn studies aan het Hoger Instituut voort te zetten. Hetzelfde jaar won hij de zilveren medaille in de wedstrijd die door de Koninklijke Maatschappij der Bouwmeesters van Antwerpen werd uitgeschreven voor de bouw van een

Victor Blommaert

particuliere en openbare gebouwen (onder meer in juli 1950 ook de inrichting van de eerste grote salonboot van de rederij Flandria). In 1967 zette hij zijn beroepsbezigheden als zelfstandig architect stop en trad hij uit de Orde van Architecten. Hij had namelijk een nieuwe (?) roeping gevonden: het overbrengen van zijn kennis aan jongeren. Sinds 1 november 1956 was hij immers "voordracht-houder" in de kunst- en bouwkunst-geschiedenis aan het Nationaal Hoger Instituut voor Bouwkunst en Stedebouw te Antwerpen. Naast deze avondleergangen werd hij in 1957 belast met de dagcursussen architectuurgeschiedenis in de afdelingen architectuur en binnenhuisontwerpen. Van 1969 tot 1974 kreeg hij er eveneens lessen kunstgeschiedenis bij in de oriëntatiejaren van de Koninklijke Academie voor Schone Kunsten te Antwerpen. Hij werd medestichter en ook lesgever aan de postgraduaatopleiding in de monumenten- en landschapszorg van het H.A.I.R.. De pensioengerechtigde leeftijd verplichtte hem echter

op 30 juni 1970 zijn bezoldigde lesopdrachten neer te leggen. In 1979 werd hij aangezocht als lesgever aan de "universiteit van de derde leeftijd" waar hij cycli over geschiedenis van de architectuur, de monumentenzorgtheorie en de architectuur in Antwerpen verzorgde.

Zijn grote pedagogische gaven, zijn uitzonderlijke kennis van ons bouwkundig patrimonium en zijn interesse voor integratie-architectuur waren echter niet ongemerkt voorbij gegaan. In 1962 werd hij benoemd tot lid van het Comité van briefwisselende leden van de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen en in 1974 werd hij lid van de Centrale Commissie.

Victor Blommaert was één van de trouwste leden van de Koninklijke Commissie. Hij volgde op actieve manier de vergaderingen van de drie afdelingen alsook die van de Provinciale Commissie Antwerpen. Met recht kunnen wij zeggen dat hij een voorvechter was van het lange tijd miskende bouwkundig erfgoed

uit de 19de en ook 20ste eeuw. De bescherming van de eclectische Cogels Osylei te Berchem (Antwerpen) kan zonder twijfel in grote mate aan zijn niet aflatende inzet worden toegeschreven.

Op 17 oktober 1984, hij was toen 72 jaar, verleende de Minister hem eervol ontslag. Daarna kon nog talrijke malen, weliswaar privatim, een beroep gedaan worden op zijn grondige kennis.

Victor Blommaert was een man met stijl en met een zeer grote gevoeligheid. Wij hebben hem steeds als een vriendelijke en innemende persoonlijkheid gekend, die op een bedachtzame maar daarom niet minder doortastende manier op de bres stond als verdediger van ons cultureel patrimonium. In onze herinnering zal hij voortleven als iemand van wie wij, en zovelen met ons, hebben mogen leren. Wij zijn hem daar dankbaar voor.

Anthony Demey

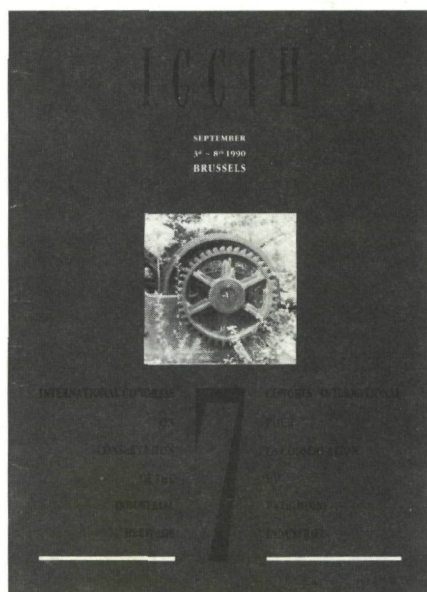
CONGRESSEN

ICCIH 90. Het 7de Internationaal congres over het behoud van het industrieel erfgoed, Brussel 3-8 september 1990

Het Internationaal Comité voor het behoud van het Industrieel Erfgoed (TICCIH: *The International Committee for the Conservation of the Industrial Heritage*) of zijn congressen (I.C.I.H.) zijn in ons land nog weinig bekend. Ondanks haar ontstaan van recentere datum, heeft deze organisatie echter reeds aanzienlijke successen geboekt.

De ICCIH-Congressen ontstonden te Ironbridge (Groot-Brittannië), waar men in 1973 startte met het FICCIM:

First International Congress on the Conservation of Industrial Monuments.

Het tweede congres voor het behoud van het industrieel erfgoed vond plaats te Bochum (Duitse Bondsrepubliek) in het *Deutsches Bergbau-Museum*. Dit tweede initiatief leverde de blauwdruk voor de volgende ICCIH-congressen: enerzijds de nationale rapporten en anderzijds de specifieke congres thema's (te Bochum: de theorie, de documentering, het behoud en de sociale aspecten van het industrieel erfgoed). De besluiten van dit congres toonden de noodzaak aan van een permanente organisatie en van een betere omschrijving van het begrip "industrieel erfgoed".

Op het derde congres te Zweden werd overgegaan tot het opstellen

van een basistekst (de TICCIH-*préambule*) en de oprichting van een organisatie, TICCIH-*international*. Men riep alle landen ter wereld op om over te gaan tot de oprichting van nationale afdelingen; begin 1984 werd TICCIH-*Belgium* opgericht. De drie-jaarlijkse cyclus van congressen werd bestendigd: ICCIH-1981 vond plaats in Frankrijk (Lyon/Grenoble), ICCIH-1984 in de V.S. (Lowell), ICCIH-1987 in Oostenrijk (Wenen) (cfr. onze verslaggeving in de respectievelijke jaargangen van M&L).

Nu was het de beurt aan Brussel als basis voor ICCIH-1990, dat werd georganiseerd door de v.z.w. TICCIH-Belgium met de medewerking van de v.z.w. *Vlaamse Vereniging voor Industriële Archeologie* en van de v.z.w. *Patrimoine Industriel Bruxelles-Wallonie*, met de steun van onder andere het Vlaamse Gewest. Aan dit congres namen 169 experts uit 26 landen deel.

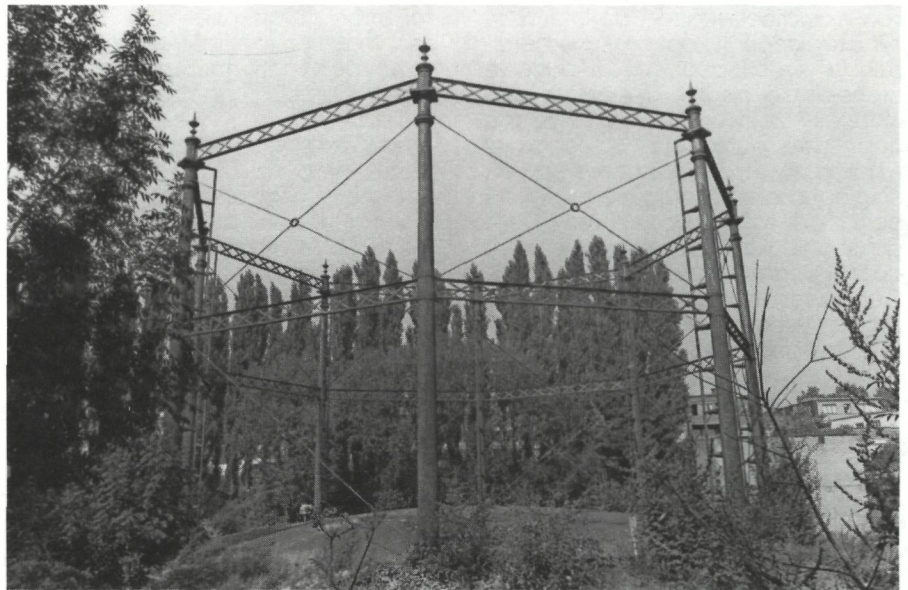
Traditiegetrouw bestond het programma uit algemene vergaderingen aan begin en einde, dagexcursies en intensieve besprekingen in werkgroepen.

Deze werkgroepen behandelden volgende thema's:

1. de energieproductie in samenhang met de grondstofwinning;
2. transport en communicatie, zowel kanalen, spoorwegen en straten, autowegen en luchthavens;
3. de industrieën met agrarische basis zoals de tabaksnijverheid, stokerijen en brouwerijen, suikerraffinaderijen en maalderijen;
4. voorbeelden van interdisciplinaire aanpak van onderzoek en de toepassing daarvan op welomschreven sites;
5. eco-musea en nieuwe museologische benaderingswijzen van de industrialisatie: concepten en toepassing, voordelen en beperkingen.

Wergroep 4 trok hierbij onze bijzondere aandacht. Het interdisciplinaire karakter van de industriële archeologie werd immers tot nog toe te weinig uitgediept en bijgevolg school hier de uitdaging van een aan te vullen hiaat. Het resultaat beantwoordde echter niet helemaal aan de opgeroepen verwachtingen en dit ondanks het bewaarde voorzitterschap van Peter White, diensthoofd bij de Engelse *Historical Buildings Listing*-administratie en uitstekend geassisteerd door P. Scholliers (VUB) en P. Viane (MIAT-Gent).

Wel waren de lezingen van een hoog niveau en werden er interessante voorbeelden van interdisciplinaire aanpak toegelicht. Maar de problemen die ontstaan bij de samenwerking tussen uiteenlopende disciplines

Gashouder uit 1880 te Sint-Jans-Molenbeek

met hun eigen doelstellingen en taalgebruik kwamen niet echt aan bod. Moeten wij hieruit besluiten dat men in het geval van concrete studie- of conserveringsprojecten, knelpunten tussen experts bij voorkeur schroomvallig binnenskamers houdt? Of zijn — om financiële redenen — veel projecten het werk van één deskundige van wie wordt verwacht dat hij meerdere disciplines beheerst?

Verder werden evenmin behandeld: de plaats van de Industriële Archeologie ten aanzien van de Geschiedenis (inbegrepen de Cultuurgeschiedenis en de geschiedenis van techniek en wetenschap), de Culturele Anthropologie, de Sociologie en de toegepaste wetenschappen. Er werd ook niet van gedachten gewisseld over de vraag of de *Industriële Archeologie* een *hulpwetenschap* van de *Geschiedenis* dan wel het omgekeerde meer voordelen biedt. Aangenomen, deze discussies lopen het gevaar een eigen Byzantijns leven te gaan leiden. Toch kan het naar buiten brengen van deze vragen op termijn ons inziens inspirerend werken op de respons van het hoger onderwijs en van wetenschappelijke instellingen inzake leer- en studieopdrachten.

Hoe dan ook werden in werkgroep 4 de problemen van de interdisciplinariteit in se niet *ter discussie* gesteld. Wel kwamen er verrassend nieuwe invalshoeken aan bod. Deze gaven dan aanleiding tot even verrassende reacties. Zo werd de opmerkelijke sociologische invalshoek van P. Berckmans (*) — die het *irrationele*

verband aantoonde tussen de groeiende disciplinerende van de arbeiders (en zelfs van de industriële maatschappij als geheel) en de essentiële kenmerken van de geplande bedrijfsarchitectuur — aangevuld met een bedenking van M. Stratton.

Deze had vastgesteld dat 19de-eeuwse fabrieksgebouwen zich niet zo dikwijls aan een vooropgezette, vooruitziende en rationele planning houden maar in de loop der jaren eerder op een pragmatische en geïmproviseerde wijze in- of uitgebreid worden.

Soms worden er zelfs van bij de oprichting teveel voorzieningen ingebouwd die dan later overbodig blijken te zijn. Geen voorbeeld van ten top gedreven rationaliteit dus! Dit belet niet dat, zoals Berckmans het stelt, de bedrijfsarchitectuur inderdaad niet enkel in het kader van architecturale tradities maar ook, en vooral, in het licht van de wijze waarop "*de fabriek*" werkt, moet bestudeerd worden. Dat dit voor onze naoorlogse industrie — sommigen spreken van post-industriële industrie (!) — moeilijker ligt spreekt vanzelf. Wie ziet nog het oppervlakkige onderscheid tussen een tapijtweverij en een computerbedrijf?

Het selectief behoud van dergelijke bedrijven zal dan ook een totaal andere benaderingswijze vergen. Inventarisatie, bescherming en behoud vormden ten andere het onderwerp van verschillende bijdragen door buitenlandse collega's - monumentenzorgers. Telkens werd benadrukt dat het selectieve behoud

van industrieel erfgoed de interdisciplinaire kroon is op het voorbereidende werk door de industriële archeologie als interdisciplinair kenmerk. Zo wordt nu in Engeland een "core data base" uitgebouwd waarop zowat alle instanties en verenigingen die het industriële erfgoed behartigen zijn aangesloten. Deze databank wordt centraal beheerd door de administratie voor Historische Gebouwen te Londen. Vanaf 1993 zal een interdisciplinaire analyse van al deze gegevens mogelijk zijn. Op deze wijze beschikt men met het oog op de inventarisatie, evaluatie en bescherming van industrieel erfgoed op een vlotte wijze over alle benodigde informatie en documentatie.

Wie dit project ziet tegen een achtergrond van 540.000 (vijfhonderdveertigduizend) reeds beschermde monumenten kan likkebaardend huiswaarts keren, in schok-toestand met bevende ganzeveer een verslag schrijven en reikhalzend uitzien naar een dergelijk initiatief ... op Belgische bodem. Alleluia!!!

J. De Schepper

* zie ook L. Daels & A. Verhoeve, P. Berckmans en J. De Schepper, *Van Industrie tot Erfgoed*, Bestuur voor Monumenten en Landschappen en Stichting Monumenten- en Landschapszorg v.z.w., Brussel 1989.

Recht op informatie en recht op geheimhouding inzake leefmilieu, Brussel, 22-23 november 1990

In juni laatstleden keurde de Raad van de Europese Gemeenschappen een richtlijn goed inzake de vrije toegang tot informatie met betrekking tot het milieu. Deze richtlijn erkent het recht van toegang van ieder natuurlijk en rechtspersoon binnen de Europese Gemeenschap tot informatie met betrekking tot het milieu in handen van overheidsinstanties. België zal in de nabije toekomst zijn wetgeving moeten aanpassen aan de vereisten van deze richtlijn.

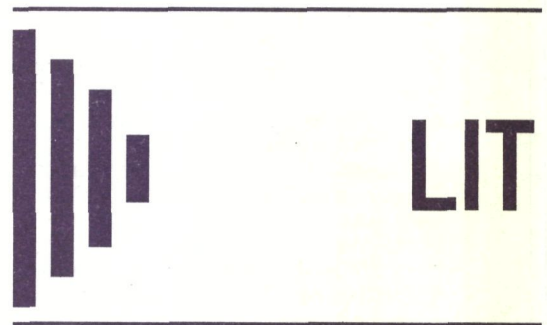
Het ogenblik is dan ook opportuun om zowel een technisch-juridisch onderzoek met betrekking tot de toepassing van het recht van toegang

tot milieu-informatie naar Belgisch recht, als een rechtspolitieke discussie over de voorwaarden waaronder openbaarheid van bestuur in ons milieubeleid kan worden gerealiseerd, op gang te brengen. Dit is de opzet van het colloquium, dat beoogt juridische deskundigen, belanghebbenden vanuit industrie en milieubeweging en beleidsverantwoordelijken samen te brengen voor een dialoog rond dit actuele thema.

De huidige belangstelling voor de problematiek van het recht van toegang tot milieu-informatie staat in verband met het streven naar meer participatie in het milieubeleid. De reële mogelijkheden om een participatie van burgers en verenigingen tot stand te brengen bij overheidsbeslissingen omtrent leefmilieu zijn afhankelijk van de beschikbaarheid van correcte en volledige informatie over het voorwerp van de beslissing. Anderzijds impliceert het risico van conflicten tussen de vrije toegang tot milieu-informatie en het recht op geheimhouding van vertrouwelijke bedrijfsinformatie of de discretieplicht van ambtenaren, de noodzaak van een sluitende juridische regeling.

Op het colloquium zullen deze verschillende aspecten van de problematiek aan bod komen, waarbij in ruime mate aandacht zal worden besteed aan de ervaringen in het buitenland. De analyse van de problematiek naar Belgisch recht zal worden voorafgegaan door een rechtsvergelijkend onderzoek naar de toestand in een aantal Europese landen alsook in de Verenigde Staten, waar de openbaarheid van bestuur reeds een twintigtal jaren wordt verzekerd door de *Freedom of Information Act*. Naast een bespreking van de EEG-Richtlijn, zal ook de relevantie van sommige bepalingen van het Europees Verdrag tot Bescherming van de Rechten van de Mens worden onderzocht.

Voor meer inlichtingen:
Marc Pallemarts - Faculteit der Rechtsgeleerdheid - V.U.B. - Pleinlaan 2 - 1050 Brussel
☎ 02/641.26.43 of 735.94.64
Fax 02/641.36.33

Gent: de gedeelde stad

Aansluitend bij de stedenbouwkundige wedstrijd *Pit in de Kern* (1988) zou de Koning Boudewijnstichting in opdracht van de Heer L.G. Waltniel, Gemeenschapsminister van Ruimtelijke Ordening en Huisvesting, een concept voor een fotoboek uitwerken waarin de kwaliteiten van "de stad" tot uiting kwamen. Bedoeling was het stedelijk wonen en leven te propageren.

De Koning Boudewijnstichting verkoos het concept uit te werken voor één stad, om zo de veelzijdigheid van de stad te kunnen tonen. Een synthese van stadsbeelden is niet voldoende om een stad te beleven. De contrasten en de samenhang tussen beelden worden pas sprekend als ze betrekking hebben op een reële stad. Zo is *Gent: de gedeelde stad* in samenwerking met het stadsbestuur van Gent ontstaan.

In het inleidend gedeelte schrijft Bart Verschaffel "Gent heeft geen gezicht. Brugge houdt zichzelf en anderen het beeld voor van 'historische stad', Antwerpen is een 'cosmopolitische havenstad', Leuven is een universiteitsstad. Maar Gent kiest niet een beeld waarin het zichzelf met liefde herkent, het identificeert zich niet met een beeld of beschrijving van zichzelf. Elk zicht op Gent - 'havenstad', 'historische stad', 'universiteitsstad', enz. is daarom niet eenzijdig, maar vals. Gent laat de verstrooiing in 'zichten' wel toe, maar bestaat als iets wat daaraan voorafgaat".

Na dit essay van Verschaffel volgen de excursies van M. De Koning, ingenieur-architect. Telkens wordt een impressie van een stadsdeel uitgewerkt: het centrum, Gent-Zuid, de Sint Machariuswijk, de stadsrand, Muide en Meulestede. Het ontstaan, de evolutie, de problemen en mogelijkheden worden geschetst. Het is een les in stedelijkheid.

ERATUUR

De foto's en bijschriften van Michel Hendryckx, persfotograaf, zijn hallucinant mooi. Hoewel het om vertrouwde beelden gaat — toeristische polen — is er een niet alledaags element aan toegevoegd.

Niet alleen het uiterlijke van de architectuur komt aan bod; Hendryckx neemt ons mee achter de deuren van de gevels: het appartement van katoenbaron Gaston Braun in de UCO-toren, het intieme van de slaapkamer van acteur Johan Dehollander, het religieuze van de Turkse moskee.

Het boek is een betoog voor goede architectuur en de betrokkenheid van de auteurs en de fotograaf heeft ervoor gezorgd dat het geen vrijblijvend kijkboek geworden is maar een pleidooi ten voordele van de stad.

Het boek werd op 20 juni laastleden in de Sint-Pietersabdij te Gent aan de pers voorgesteld. De verwelkoming gebeurde door de heer R. Van Quaquebeke, Schepen van Cultuur van de stad Gent; de voorstelling gebeurde door de heer G. Knops, directeur bij de Koning Boudewijnstichting en door de heer G. Rauws

van de Koning Boudewijnstichting, coördinator van het boek. Het slotwoord, tenslotte werd uitgesproken door de heer Gemeenschapsminister L.G. Waltniel.

P. Lagaisse

Gent: de gedeelde stad
Verkoopprijs: 1.595,-fr. in de boekhandel of bij de Koning Boudewijnstichting

Co-uitgave Koning Boudewijnstichting en uitgeverij M. Van De Wiele - Brugge
Drukkerij: Die Keure - Brugge

Een stad in opbouw. Gent voor 1540

"In 1976 ontstond bij mij het idee een bouwboek op te starten met als doelstelling:

- als bouwondernemer een bewustzijn tot beroepsfierheid tot stand te brengen bij de auteurs van de bouw;*
- geconfronteerd, in de middens waar academici en cultuurbewusten zich bewegen, met de notie dat architectuur en bouw als niet-cultureel werden ervaren, deze tot een ander inzicht te brengen;*
- last but not least, een vergelijking te kunnen doortrekken van het verleden tot het heden, omtrent teamvorming bij het ontstaan van een bouwwerk";*

aldus Roland Maes, Voorzitter van de Nationale Confederatie van het

Detail miniatuur vóór 1448

Bouwbedrijf, op de persvoorstelling te Gent in december 1989 laatstleden.

Onvergeeflijk weggezonden tussen de op-behandeling-wachtende recensie-toezendingen, verdient dit uitzonderlijke boek — in het bijzonder aan de vooravond van alweer een oudejaar — nochtans ongetwijfeld heel wat beter.

"Een Stad in Opbouw is dan ook het resultaat van pionierswerk, van geduldig samenlezen uit de archieven en verspreide geschriften", stelt eindredacteur Geert van Doorne verder. *"In Gent voor het eerst krijgen de organisatie van het bouwbedrijf en de figuren van de bouwers een duidelijk profiel dat zich affekent tegen het machtige architectuurpatrimonium van deze stad.*

In vijf met heerlijk iconografisch bewijsmateriaal en beeldige foto's van Michel Verheughe geïllustreerde hoofdstukken wordt vanuit *De Prehistorie* (Anne Duhammeuw) en doorheen *De Gallo-Romeinse Periode* (A. Duhammeuw), *De vroege en hoge middeleeuwen* (A. Duhammeuw) en *De late middeleeuwen* (Beatrix Bailleul, m.m.v. Marc Boone, René De Herdt en Frieda Van Tyghem) het verhaal geborsteld van de wortels, het ontstaan en de bloei van een middeleeuwse stad, gezien door de ogen van de opdrachtgever (vorst, stad, kerk, particulier), de bouwmeester, maar vooral de bouwvakker — verenigd in ambachten — zonder

wie geen enkel bouwsel denkbaar ware. Typerend is hierbij het aan de late middeleeuwen gependeerde vijfde hoofdstuk, waar naast de politieke en sociaal-economische context en het architecturaal patrimonium nogal wat aandacht wordt besteed aan aspecten als de financiering, de voorbereiding tot het openen van een bouwwerf, de bouwmaterialen, de technische kennis van de bouwvakker... Niet enkel de uitzonderlijk verzorgde presentatie van het boek dus, maar veeleer nog de degelijkheid en ongebruikelijke invalshoek, doen ons uitkijken naar een vervolg.

M.M. Celis

Baillieul B. en Duhammeuw A., m.m.v. Boone M., De Herdt R., Van Tyghem F., Een Stad in Opbouw. Gent vóór 1540, Lannoo, Tielt, 1989, 384 pp., ruim 250 illustraties waarvan 130 in kleur. Verkoopprijs: 2750,-fr.

Robert Berten. *Natuur en Flora in Limburg*

De aanleiding en tevens de basis voor de totstandkoming van het boek over de natuur en de flora van de provincie Limburg was de in 1982, onder impuls van de Bestendige Deputatie, gedrukte ecotopenkaart. Dit is een kaart met als achtergrond een raster, waarop niet minder dan 350 grote en kleinere waardevolle natuurterreinen gelokaliseerd werden door middel van nummers op transparanten. Elk vierkantje van het raster stelt één km² voor.

In het 235 blz. tellende semi-wetenschappelijk werk wordt een visie opgebouwd over deze 350 Limburgse gebieden. Hierbij wordt gestreefd naar integratie. De uitgave is uniek omdat praktisch alle facetten van het Limburgse landschap erin aan bod komen. Het boek besteedt ook ruimschoots aandacht aan de invloed van de mens op het landschap en aan de natuureducatie. Dit laatste maakt het ten zeerste bruikbaar voor het hoger secundair onderwijs. Talrijke zwart-wit foto's, kaarten, tabellen en tekeningen illustreren de teksten. Een speciale vermelding verdient een zeer gedetailleerde tekening van planten waarmee het boek opgesmukt werd.

Het werk kwam tot stand dankzij de samenwerking tussen acht auteurs met een grondige kennis van het Limburgse landschap. De coördinatie van het geheel werd waargenomen door Robert Berten, bioloog verbonden aan het Limburgs studiecentrum voor ecologie en bosbouw. Hij verzorgde ook het vegetatiekundige gedeelte van de teksten.

De 350 waardevolle natuurterreinen worden behandeld in 17 hoofdstukken. In hoofdstuk 1 en 2 wordt aandacht besteed aan de abiotische kenmerken van het Limburgse landschap, namelijk de geomorfologie en de bodem. Hoofdstuk 3, *De vorming van het landschap en de vegetatie* vormt de overgang naar de beschrijving van de ecologisch waardevolle gebieden. Deze wordt aangevat met gebieden die een meer natuurlijk karakter bezitten, zoals de beekvalleien (hoofdstuk 4), de getuigenheuvels (hoofdstuk 5) en de landduinen (hoofdstuk 6). Daarna komen de meer artificiële milieus aan bod, zoals de bossen (hoofdstuk 7), de heide (hoofdstuk 8), de vennen (hoofdstuk 9), de vijvers (hoofdstuk 10), de wateringen (hoofdstuk 11) en de terrils van de steenkoolmijnen (hoofdstuk 12).

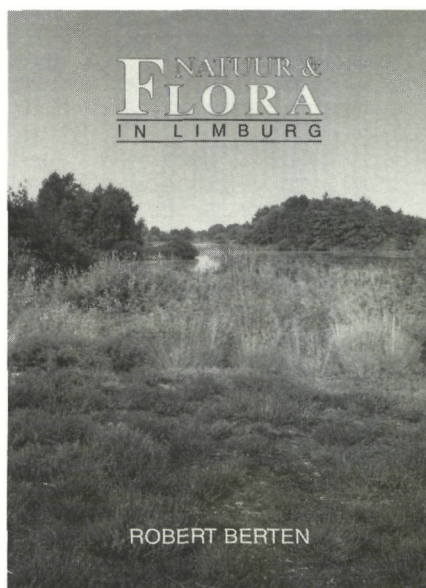
Van elk landschapstype wordt naast specifieke informatie in het kort behandeld: de situering, de historiek, ecologische en floristische kenmerken, betrekkingen, bedreigingen, enz... Een afzonderlijk hoofdstuk (13) wordt gewijd aan grote natuurcomplexen zoals de Kempense naaldhoutgebieden, de vooral in het noordoosten

van de Kempen maar ook in de Zandleemstreek voorkomende loofhoutbossen met daartussen weilanden en akkers, het kleinschalig houtwallen- en houtkantenrijk Kempens cultuurlandschap — ook het Ortolanengebied genoemd — en weidevogelgebieden.

Al deze landschappen worden op een bondige doch systematische wijze beschreven. Het landschap in de Maasvallei met zijn terrassen en uiterwaarden waarin de afwisseling van hooilanden, dijken, houtkanten, oude verlaten maasmeanders en doornstruwelen resulteert in een kenmerkende rijke flora met onder andere fluviale soorten of stroomdalplanten uit midden- en zuid Europa, wordt besproken in hoofdstuk 14. Ook het probleem van de ontgrindingen wordt aangekaart. Hoofdstuk 15 heeft betrekking op 13 meestal kleine maar floristisch belangrijke biotopen zoals blauwgraslanden, turfpuffen, brongebieden... Elk gebiedje wordt gesitueerd en de speciale vondsten worden vermeld. Lineaire elementen zoals holle wegen, kanalen, spoorwegbermen en hoogstamboomgaarden ontbreken op de ecotopenkaart. Zij kunnen vanzelfsprekend deel uitmaken van andere reeds besproken gebieden. Deze ecologisch belangrijke natuurterreinen, die samen een grote oppervlakte vormen, komen aan bod in hoofdstuk 16. Niet besproken echter worden bomenrijen, houtkanten, hagen, houtwallen, oude muren, grachten, wegbermen, taluds en dijken.

Na deze omvangrijke beschrijving van de verschillende natuurterreinen, waarbij een aantal overlappingsen onvermijdelijk zijn, wordt in hoofdstuk 17 tenslotte nagegaan hoe ver het staat met het behoud, het beheer en de bescherming van deze gebieden. Een aantal aspecten worden belicht die van belang zijn om de verschillende levensgemeenschappen die in de natuur aanwezig zijn te behouden en zo mogelijk te versterken. Deze visie vanuit het natuurbehoud wordt gevolgd door een overzicht van de gebieden die reeds een bepaalde vorm van bescherming genieten, hetzij door de overheid, hetzij door private verenigingen.

Achteraan in het boek vindt men registers met de geciteerde planten en dieren, alsook geomorfologische, geologische en geografische termen en begrippen. De literatuurlijst is opgesplitst in twee delen. Het eerste deel bevat meermalen geraadpleegde werken, het tweede deel behelst eerder vakliteratuur. De auteurs zijn er zich terdege van bewust dat een ecotopenkaart voortdurend aan wijzigingen onderhevig is. Dit boek is slechts een momentopname van het Limburgse landschap.

Het verdient aanbeveling om de in dit werk beschreven terreinen continu verder te blijven bestuderen en de evolutie in toekomstige publikaties vast te leggen.

H. Bats

Berten R., Natuur en Flora in Limburg, eigen uitgave in samenwerking met de natuurverenigingen van Limburg.

Bart De Muynck. Bezoekerscentra bij natuurgebieden in Vlaanderen

Door de Stichting Leefmilieu v.z.w. is een gids over de bezoekerscentra in Vlaanderen uitgegeven, samengesteld door Bart De Muynck van het Natuurcentrum Bourgoyen-Ossemeersen te Gent.

In deze tijden van alom aanwezige milieuproblemen is de ontwikkeling van het milieubewustzijn en het aanzetten tot kennismaking met en waardering van de natuur-, landschaps- en milieuwwaarden van onze leefomgeving een belangrijk onderdeel in de strijd voor het behoud van deze waarden.

Natuureducatie is meer geworden dan een bezigheid of een hobby voor een kleine groep geïnteresseerden.

Binnen dit ruime kader is een bezoekerscentrum één van de vormen die ontwikkeld zijn ten behoeve van de natuureducatie. Het is gericht op de verkenning van een gebied of een streek als vorm van milieu-educatie. In een eerste hoofdstuk van deze uitgave wordt het bezoekerscentrum op een bondige wijze doorgelicht. Het tweede hoofdstuk vormt het centrale deel van de publikatie. Hierin worden de bestaande bezoekerscentra in Vlaanderen voorgesteld. Zo wordt een praktische gids gevormd voor informatie en educatieve mogelijkheden, die zowel door het individu als door groepen en scholen kan gebruikt worden.

In hoofdstuk drie wordt de werking van deze centra geëvalueerd: de inplanting, de inrichting, de werking zelf, de doelgroepen, de educatieve werkvormen, de budgettering en

planning. Deze bespreking kan voor kandidaten een leidraad zijn bij de realisatie van dergelijke accommodaties.

In een laatste hoofdstuk wordt duidelijk gemaakt dat hoewel er 29 bezoekerscentra functioneren, er momenteel geen sprake is van een beleid (evenmin als een globaal beleid voor milieu- en natuureducatie), zodat de werking van deze centra geïsoleerd is en het rendement laag te noemen is.

Verschillende initiatieven worden momenteel ondernomen om een vaste vorm te geven aan de aanzet tot dit beleid. Door de Vlaamse administratie wordt het objectief gesteld een volwaardig bezoekerscentrum in iedere provincie uit te bouwen. Door beheerders van bezoekerscentra in Vlaanderen werd tot de oprichting van de *Werkgroep bezoekerscentra bij natuurgebieden in Vlaanderen* besloten. Deze werkgroep heeft als doel het vormen van een actief netwerk van de operationele bezoekerscentra (waardoor onderling overleg, uitwisseling van informatie, gezamenlijke publikaties mogelijk worden), het verstrekken van informatie aan en het begeleiden van overheden, verenigingen en individuele initiatiefnemers bij de realisatie van een bezoekerscentrum en het uitwerken van een wettelijke structuur voor de uitbouw en educatieve werking van bezoekerscentra. Het adres is Natuurcentrum Bourgoyen-Ossemeersen, Driepikkelstraat 32, 9910 Gent (Mariakerke), ☎ 091/26.15.01.

Hierbij aansluitend kunnen we nog kennisgeving doen van de opening van een nieuw bezoekerscentrum in het Provinciaal Domein Nieuwenhoven te Sint-Truiden. Alle inlichtingen kunnen bekomen worden in het Provinciaal Natuurcentrum, Populierenlaan 30, 3620 Lanaken (Rekem), ☎ 011/71.44.44.

M. De Borgher

*Bart de Muynck, Bezoekerscentra bij natuurgebieden in Vlaanderen een uitgave van de Stichting Leefmilieu v.z.w., 1990
Paperback 27 x 17 cm / Vierkleuren-kaff*

Omvang: 98 blz.

50 foto's (waarvan 2 in kleur)

6 schema's en tabellen

Prijs: 250,-fr.

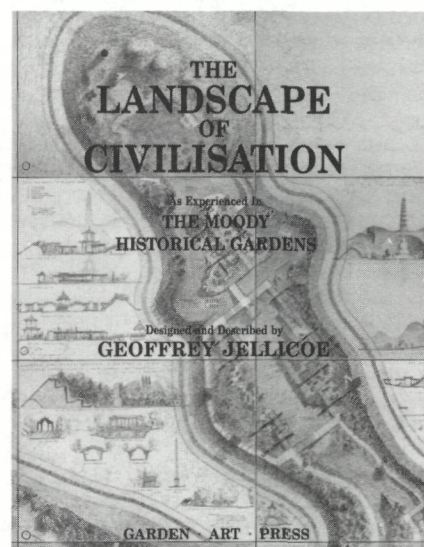
2500,-fr. voor de abonnees op het blad Leefmilieu

Besteladres: Stichting Leefmilieu vzw., p/a Kredietbank - Kipdorp 11 - 2000 Antwerpen

☎ 03/231.64.48 - fax: 03/231.76.81.

The Landscape of civilisation. As experienced in The Moodey Historical Gardens designed and described by Geoffrey Jellicoe

In het voorwoord van de hand van Hugh Casson (Voorzitter van de *Royal Academy*, 1976-1984) wordt *The Landscape of civilisation* beschreven als een merkwaardige synthese van een lovenswaardig geïllustreerd idee in zijn evolutie tot fysische expressie en concrete realisatie. Geoffrey Jellicoe wordt daarbij omschreven als een bijzonder bescheiden man, doch met internationale faam en allures.

The landscape of civilisation is onverbreekelijk verbonden met *The Landscape of Man* van dezelfde auteur, in collaboratie met zijn dochter Susan Jellicoe. In dit werk werd bij middel van een 25-tal landschapstypes op een analytische wijze de verbondenheid van de mens — zowel in het verleden als het heden — met het landschap en de natuur besproken.

The landscape of civilisation is de vertaling en de eerste stap naar de concrete realisatie van *The landscape of Man* als een educatief, recreatief project. Via een systeem van landschappen met hun specifieke biotopen, tuinen en parken met hun karakteristieke en stijkenmerken ligt het in de bedoeling van de auteur een botanische tuin gestalte te geven. De bakermat van het project is te situeren bij Galveston (Texas),

een stad die in 1900 gedeeltelijk werd verwoest door een overstroming en nu aan een wedergeboorte toe is.

De introductie door Peter Atkins, directeur van *The Moody Gardens* werkt verhelderend voor wie *The landscape of Man* niet kent of niet gelezen heeft. De achtergrondinformatie is ook bijzonder interessant omwille van de inlichtingen aangaande de auteur en de genese van het eigenlijke project.

Alhoewel de doelstellingen binnen het realiseren van het project bijzonder zwaarwichtig lijken is het de verdienste van G. Jellicoe dat ze in de publikatie op een simpele wijze duidelijk naar voor gebracht worden.

Basisdocument van het boek is het grondplan van het project. In een periode waar de computer hoogtij viert bij het ontwikkelen van de grafische communicatie wordt een plan ten tonele gevoerd dat in zijn schetsmatige, eigenzinnige en ietwat naïeve pentekenstijl aangenaam verrast.

In het hoofdstuk *Plaats en Project* wordt een korte verantwoording gegeven voor het waarom van de plaatskeuze. Bij de ruimtelijke allocatie en binnen de eilandstructuur vormt het water een natuurlijk gegeven om de westerse en oosterse cultuur van elkaar gescheiden te behandelen. De westerse cultuur heeft daarbij als kenmerk het werelds karakter, waarbij de twee hoofdcategoriën gevormd worden door een klassieke en een romantische stijlstroming door de eeuwen heen. De westerse wereld staat via het vormgevingsaspect in schril contrast met de oosterse cultuur die vooral gekenmerkt wordt door een aantal metafysische en filosofische pijlers die zeer duidelijk tot uiting komen in het planconcept.

Het boek is bijgevolg opgevat als een reisverslag door de verschillende werelden en culturen. De bootreis, die vergeleken wordt met het verhaal van *Alice in Wonderland*, brengt de bezoeker door de geschiedenis van de beschaving via vegetatieve elementen als planten en bomen, de flora in het algemeen, de architectuur en de architecturale vormgeving bestaande uit *follies*, beeldhouwwerken, fontein en cascades, bergen, kliffen en grotten.

Het grondplan is verdeeld in 14 kwadranten die elk een onderdeel van het beschavingspatroon herbergen.

De rondreis door de beschaving start bij de paradijsstuijn om vervolgens sequentioneel de bezoeker via de Egyptische tuinen, de Romeinse tuijn, de Arabische tuijn, de Middeleeuwse kloostertuijn, de Italiaanse tuinen van de 16de eeuw, de Franse tuinen van

de 17de eeuw, en de Engelse tuinen van de 19de eeuw rond te leiden. De sterk meanderende waterweg brengt de bezoeker in het gebied van de 18de-eeuwse landschapstuinen en de Europese klassieke romantische stijl.

Een verhoging in het reliëf fungeert daarbij als bergketen en vormt letterlijk zowel als figuurlijk het breukelement tussen oost en west. Door een structuur van holen en grotten — met een reconstructie van de bekende grotten van Lascaux — belanden we in het Verre Oosten. Conceptueel komen binnen de oosterse cultuur drie richtingen aan bod, namelijk het Taoïsme, het Thao-Boedisme en het Boedisme die stuk voor stuk bepalend zijn voor de vormelijke aspecten en de eigenlijke tuin- of respectievelijke landschapsarchitectuur. Via een reconstructie van een oerwoud belanden we tenslotte in Japan. Een tuincreatie als microcosmos met elementen van het Keizerlijk Katsura Paleis en de contemplatieve Zen-Boedistische tuijn van Ryoan-Ji vormt het orgelpunt in de reis door de beschaving.

Het boek is rijklijc geïllustreerd en de details van het gekleurd grondplan worden systematisch toegelicht aan de hand van de meest karakteristieke voorbeelden voor de specifieke periodes van de tuincreaties en/of landschapsarchitectuur.

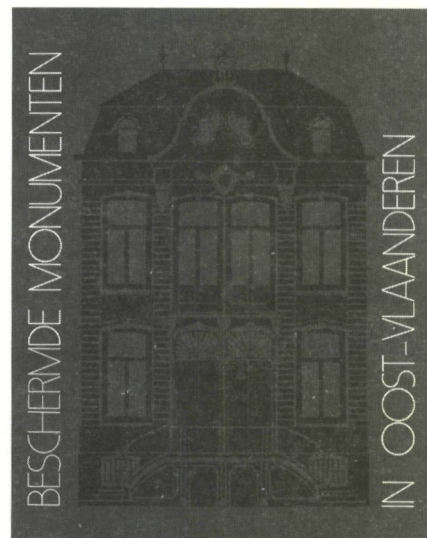
The landscape of civilisation is niet alleen een prachtig kijkboek, waarbij bijzondere aandacht werd besteed aan de technische aspecten van de grafische communicatie, het is daarnaast een bijzonder verdienstelijk naslagwerk door zijn synoptische structuur en overzicht van tuin- en landschapsarchitectuur van de prehistorie tot de 19de eeuw. Er moet evenwel worden opgemerkt dat het boek nog aanzienlijk aan waarde wint in samenhang met het eerder gepubliceerde werk *The landscape of Man*. (Beide werken vindt de geïnteresseerde lezer in de bibliotheek Monumenten en Landschappen.) *The landscape of civilisation. As experienced in The Moody Historical Gardens designed and described by Geoffrey Jellicoe.*

Mark Willems

Northiam, Garden-Art-Press Ltd, 1989.
ISBN 1 870673 01 8

Beschermde monumenten in Oost-Vlaanderen

Hoe minder, hoe meer, lijkt het wel. Naast het *Beschermde cultuurpatrimonium in de provincie Antwerpen* (zie M&L-Binnenkrant 9/5, 1990, p. 7), ons eigen *Beschermde Brussel* (zie M&L-Binnenkrant 8/4, 1989, p. 4) en *Beschermde Vlaanderen* (zie elders in deze *Binnenkrant*) komen nu alvast onder redactie van Andrea De Kegel, Anthony Demey, Patrick Devos en Luc Robijns, ook de *Beschermde monumenten, stads- en dorpsgezichten en landschappen in Oost-Vlaanderen* aan bod.

Dit lijkige eerste boekdeel — in een reeks van drie — behandelt de arrondissementen Dendermonde, Eeklo en Sint-Niklaas. In 1991 volgen de arrondissementen Aalst en Oudenaarde, in 1992 hekkensluis arrondissement Gent.

Met zijn zowat 1300 beschermde monumenten knoopt de Provincie Oost-Vlaanderen aldus terug aan bij, zoals Gouverneur H. Baithazar terecht in zijn voorwoord opmerkt "een goede traditie, die teruggaat tot de Hollandse Tijd. De provinciale instelling heeft inderdaad een heel bijzondere en moeilijk te vervangen rol gespeeld in de ontwikkeling van de monumentenzorg, zowel met eigen initiatieven als met ondersteuning van de wettelijke en institutionele middelen, die door het centraal gezag waren opgezet".

Het rijklijc — en meer dan eens zeer mooi — geïllustreerde album volgt overigens het intussentijd gebruikelijk, overzichtelijk stramien: gemeente, gevolgd door deelgemeente; omschrijving van het item; adres- of

plaatsbepaling; aard en datum van het beschermingsbesluit, recente foto en — en dit maakt het pas echt boeiend — een korte historiek en beschrijving. Spijts de — overigens fraaie — blinddruk van de cover geen kat in een zak dus.

Stilaan wordt aldus duidelijk welk vlees er in de kuip is, 55 jaar na de oude wet op het behoud van monumenten en landschappen. Het weze gezegd door een Brusselaar: welk een boeiend (monumentaal) Vlaanderen!

M.M. Celis

De Kegel A., Demey A., Devos P. en Robijns L., Beschermde monumenten stads- en dorpsgezichten en landschappen in Oost-Vlaanderen. Arrondissementen Dendermonde, Eeklo en Sint-Niklaas, Provinciebestuur Oost-Vlaanderen, Gent, 1990, 192 pp., talrijke kleur- en zwart-wit illustraties. Verkoopprijs: 750,-fr.

Verkrijgbaar op volgende plaatsen: Dendermonde: Stadhuis, Dienst voor Toerisme, Grote Markt 1.

- Eeklo, Stadhuis, Markt 34.

- Gent, Caermerklooster, Trommelstraat 1.

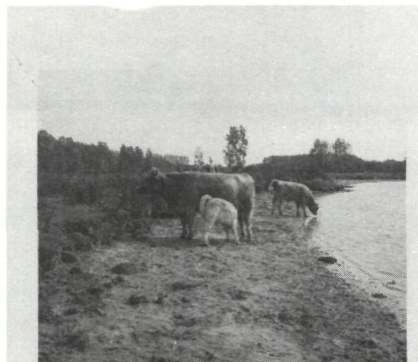
- Sint-Niklaas: Toeristisch Informatiekantoor, Grote Markt 45.

Martin Hermy, Natuurbeheer

Standaard naslagwerken in verband met natuur, natuurbehoud en beheer in de Nederlandse taal worden slechts sporadisch op de markt gebracht; onderlinge vergelijking wordt dan ook een bijzonder moeilijke aangelegenheid. Het boek *Natuurbeheer* van Martin Hermy en een keure medewerkers, quasi uitsluitend afkomstig van wetenschappelijke onderzoekcentra, doorstaat echter met glans alle vergelijkingssystemen zowel met soortgelijke publikaties in het binnenland als in het buitenland.

In drie zowel systematisch als methodologische goed gestructureerde onderverdelingen wordt op een overtuigende wijze het natuurbehoud, natuurbeheer en het vrijwilligersbeheer belicht.

In het eerste deel wordt beknopt de genese van het natuurbehoud naar voor gebracht waarbij het natuurbe-

NATUURBEHEER

Martin Hermy

houd vandaag en vooral de doelstellingen van het natuurbehoud het bindmiddel vormen voor een toekomstgericht natuurbeleid. De tekst is wars van hoogdravende of pamfletstijlachtige uitdrukkingen en zakelijke toon staat garant voor een objectieve wetenschappelijke boodschap.

Het tweede hoofdstuk *Natuurbeheer* doorloopt op een systematische wijze het Vlaamse landschap waarbij alle landschapsconstituerende elementen aan bod komen. Via een analytische chirurgische techniek worden rivieren, beken, moerassen en open water, grasland, ruigten en zomen, heide, kust en bosgebieden besproken waarbij zowel aandacht wordt geschonken aan de ontstaansgeschiedenis als aan de recente ontwikkelingen.

Het derde en laatste deel is volledig gewijd aan het vrijwilligersbeheer. In dit hoofdstuk wordt nader ingegaan op aspecten van het vroeger landgebruik en kennis van de huidige toestand als basis-ontwikkelingsmodel van de hedendaagse beheersplannen, waarbij aandacht wordt besteed aan de evaluatie van het beheer. Afsluitend wordt een overzicht opgemaakt van de Natuurbeherende verenigingen in Vlaanderen.

Het boek is bijzonder vlot geschreven, waarbij moet worden op het feit dat de respectievelijke medewerkers per onderdeel verwijzen naar een bijzonder breedvoerig literatuuroverzicht. Daardoor wint het reeds zeer verdienstelijk werk nog aanzienlijk aan waarde, daar de lezer op een uiterst snelle manier wegwijs gemaakt wordt in soms hoog gespecialiseerde informatie.

Wat betreft de vormgeving van het boek zou men in beginsel bezwaar kunnen maken tegen het formaat

(25 x 35 cm) doch dit komt uiteindelijk het fotomateriaal ten goede dat werkelijk van een uitstekende kwaliteit is. Het geheel is rijkelijk voorzien van illustraties; tekeningen en grafieken zijn zeer verzorgd en evenwichtig verdeeld over het geheel van de tekst.

Als besluit kan men stellen dat het boek gelet op zijn intrinsieke kwaliteiten zich zowel richt naar de leek die wil kennis maken met de problematiek van natuur, natuurbehoud en natuurbeheer, de student biologie, geograaf, landschapsarchitect, stedenbouwkundige, ingenieur als de natuurliehebber. Kortom een boek om in uw bibliotheek te hebben maar vooral een boek om te gebruiken (*).

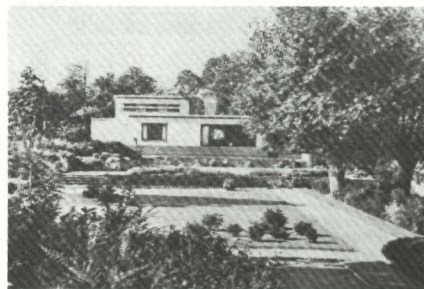
(* Het is aanwezig in de bibliotheek Monumenten en Landschappen (ref. 90.LS.30)

Mark Willems

Interbellum architectuur in Oost-Vlaanderen

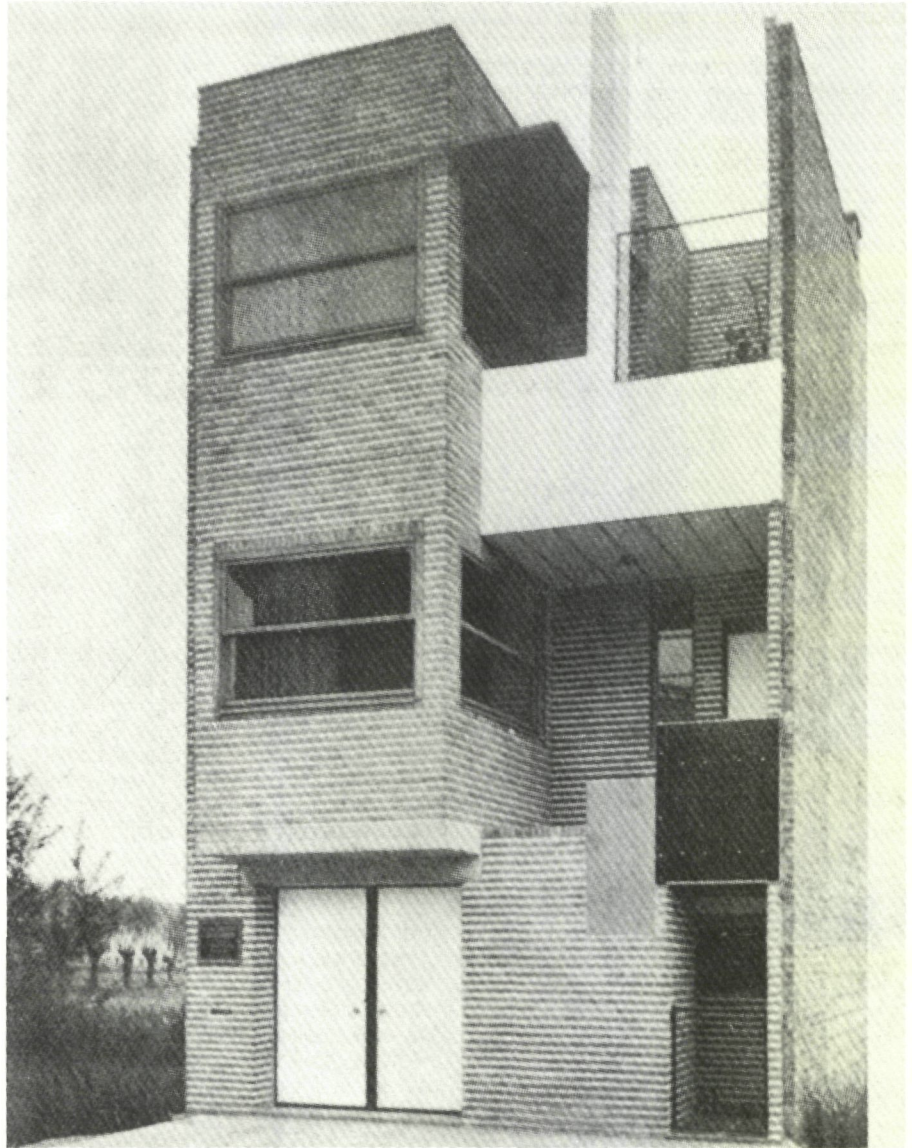
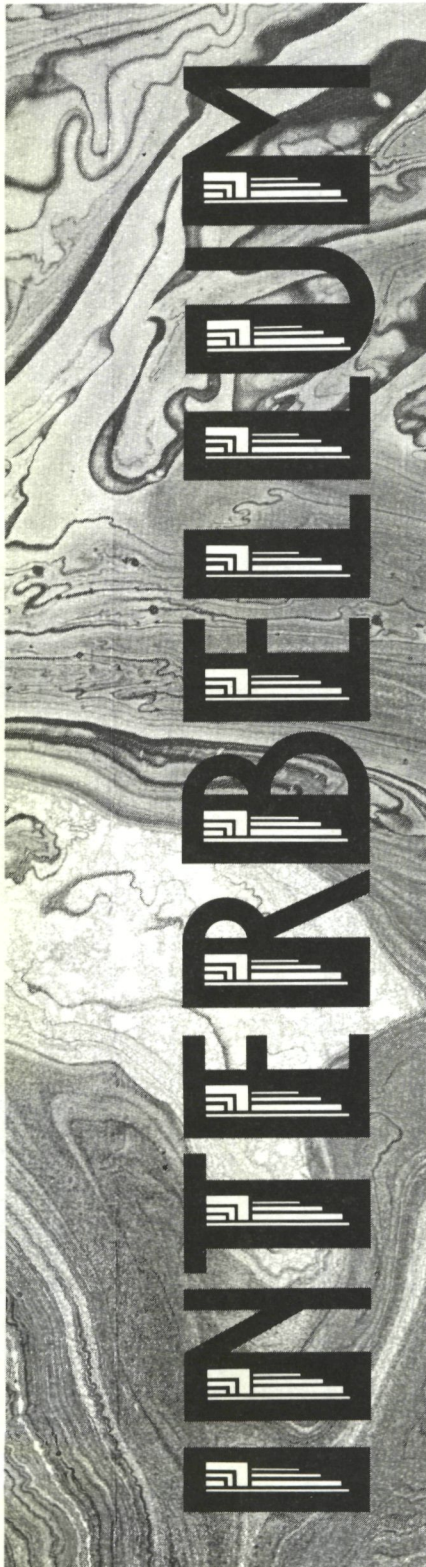
Eerste indrukken gaan zelden stuk. Het handzame, fraai rood gemarbreerde boekje waarin kunsthistoricus en oud-collega Anthony Demey, met medewerking van Norbert Poulain en Marc Dubois, de fraaiste — dan wel meest representatieve — bouwwerken bundelt die in de ongewone creatieve periode tussen de Twee Wereldoorlogen in Oost-Vlaanderen het licht zagen, doet dan ook méér dan enkel ogen als een kleinood: wars van enige pretentie stijgt het door zijn heldere taal en sprekende beelden merkbaar uit boven de sinds kort te grabbel liggende architectuurgidsen!

Tot stand gekomen naar aanleiding van de Open Monumentendag 1990

'Villa Landing' door Henry Van de Velde, te Deinze

en gekoppeld aan het Oost-Vlaamse thema van deze dag, beantwoordt de auteur dan ook tegelijk aan de verzuchtingen van publiek en kenner. In een beknopt gehouden inleiding — waarbij vooreerst teruggeblift wordt op de historische, socio-politieke en artistieke context — krijgen *De Wederopbouw* en *Art Deco* elk

'Woning Serbruyns' door Gaston Eysselinck, te Gent

op beurt een open doekje. Volgen 20 realisaties, telkens met toelichting en foto, chronologisch na elkaar, gaande van Alexis Stercks' wederopbouwarchitectuur voor Dendermonde (1915-1921) tot Robert Hebbs kliniek en woning voor Dr. E. De Lille, te Maldegem (1939).

Al blijven we het moeilijk hebben de *'traditioneel gerichte, romantisch-decoratieve architectuur'* (pagina 10), naast de *'Amsterdamse School'* (pagina 10) en het *'funktionalisme'* (pagina 11) de gelijke noemer *Art Deco* te zien delen, toch is deze eerste publikatie van een voorgenomen langere reeks beslist een aanrader, temeer gelet op de meer dan schappelijke prijs.

M.M. Celis

Demey A., m.m.v. Dubois M. en Poulain N., Interbellum Architectuur in Oost-Vlaanderen, Dienst Kunstpatrimonium van het Provinciebestuur van Oost-Vlaanderen, Gent, 1990.

Verkoopprijs: 100,-fr.

Verkrijgbaar op volgende plaatsen:

- Gent:

*Caermerklooster, Trommelstraat 1;
Centrale Bibliotheek R.U.G., Rozier 9;
Ontmoetingscentrum "Het Toreken",
Vrijdagmarkt 37.*

- Oudenaarde:

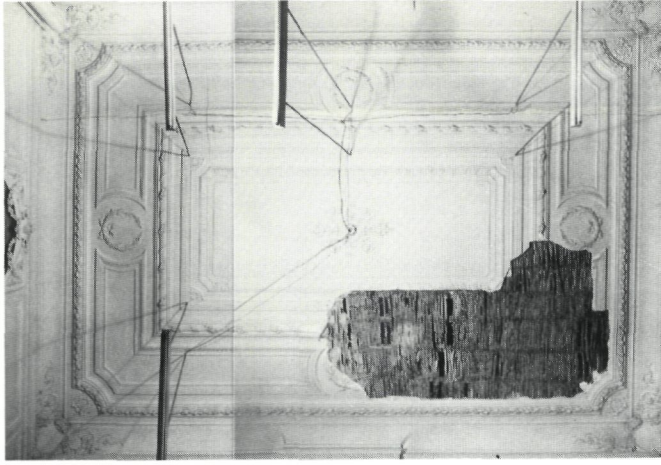
Stadhuis, Dienst voor Toerisme, Markt.

- Ronse:

Stadhuis, Dienst voor Toerisme, Grote Markt.

- Sint-Niklaas:

Toeristisch Informatiekantoor, Grote Markt 45.

Het 19de-eeuwse stucplafond in de Spiegelzaal vóór de restauratie. Het middenvlak was losgekomen van de drager en gedeeltelijk neergestort (foto F. Somers)

De centrale gangstructuur waarlangs de verschillende kamers gesitueerd zijn, is de belangrijkste karakteristiek voor de verdiepingen van het 19de-eeuwse *Stellingwerff*. De oorspronkelijk blinde zijgevel wordt op beide verdiepingen doorboord door deze structurele 'middenruimte'. Deze naar buiten verlengde gang wordt omhuld door een glazen erker die aan het gebouw wordt toegevoegd. Doorheen deze doorzichtige constructie komt men in contact met de stad. Bij de rondgang in het museum, waarbij men de geschiedenis en cultuur van Hasselt bekijkt, ontmoet men hier de stad zelf en kan men even het gebouw 'verlaten' en doorheen de dikke buitenmuur in de erker stappen om oog in oog te staan met de stad zoals ze zich nu presenteert. Als men zich daarna van dit buitenveld afwendt, betreedt men opnieuw het gebouw doorheen de buitenmuur om de rondgang verder te zetten.

Bij de kleurgeving van de erker in roze en van de opengewerkte zijgevel in crèmekleur, werd ervan uitgegaan dat de kleuren duidelijk, warm en zacht dienden te zijn; de kleur van de erker zou het 'toegevoegd-zijn' moeten onderstrepen.

Het centraal gedeelte van het plafond werd vervangen door een lichtbak met glazenierswerk van de hand van Herman Blondeel (foto G. Charlier)

Inwendig is de centrale gang slechts in die mate hersteld, dat de structuur sprekend wordt gesuggereerd, terwijl de zijdelingse ruimten verbonden blijven met de gang. Door onder het nog aanwezige wandgedeelte op regelmatige afstanden vierkante kolommen te plaatsen die tegelijk richting geven en scheiden, wordt de wand visueel naar onder vervolledigd, terwijl men de gang en de aanpalende ruimten toch vrijuit kan betreden. De noodtrap — als spiltrap opgevat — is omgeven door een meebuigende wand die zich onder de muuropening van de gang invoegt.

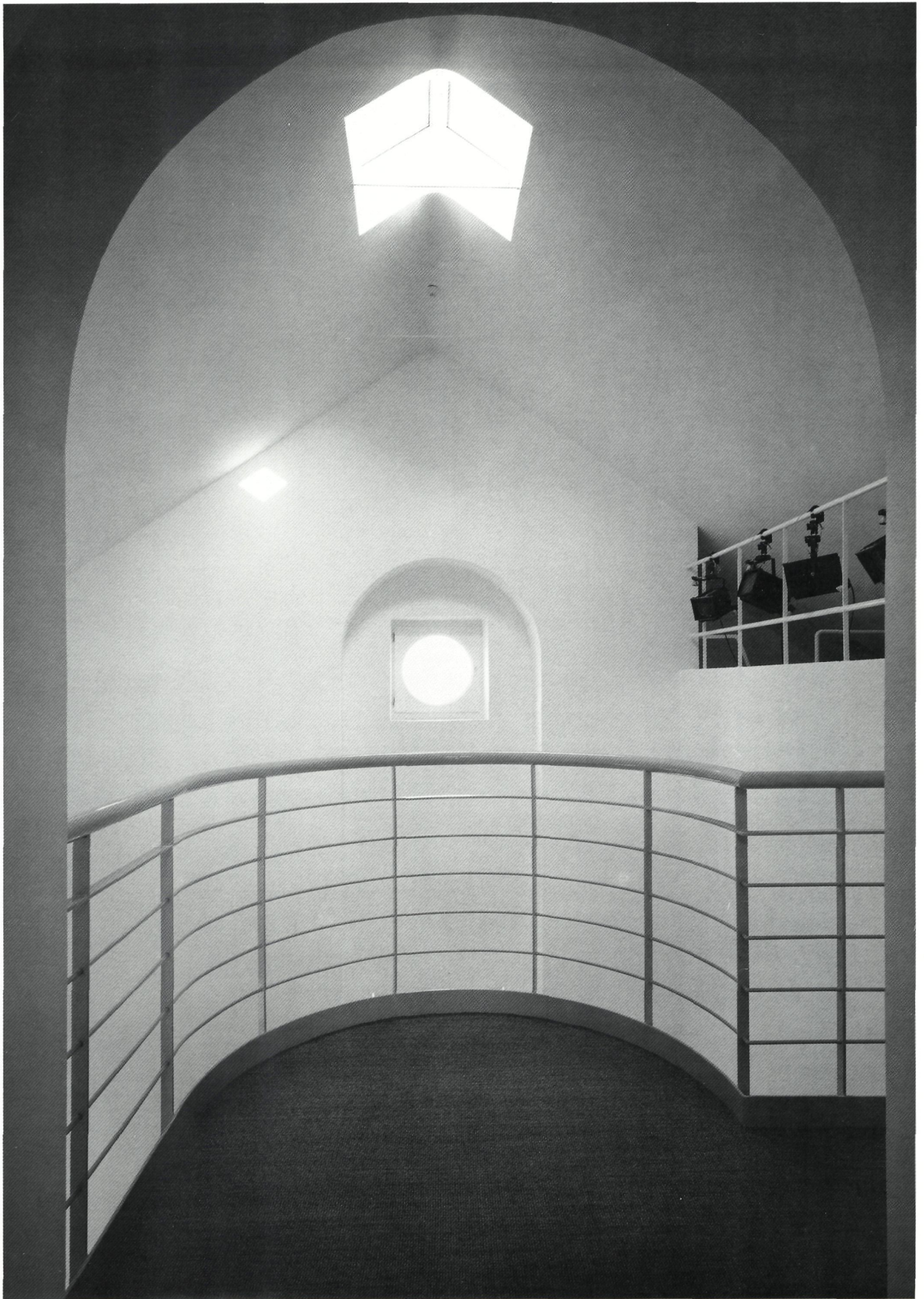
Op de sterk verbouwde tweede verdieping van Stellingwerff, werd een gedeelte van de zoldervloer weggehaald en een dubbelhoge ruimte gecreëerd waarin een hedendaags geconcepioneerde, lichtgroen gekleurde, metalen trapconstructie fungeert als verbindings-element met de zolder. Deze trap hypothekeert geenszins het gebruik van de ruimte, maar stimuleert

een creatief omgaan ermee. Reeds bij het bestijgen van de houten steektrap tussen de eerste en tweede verdieping, wordt men plots geconfronteerd met de achterzijde van dit nieuwe element en wordt de belangstelling voor deze hedendaagse, hoge ruimte gewekt. Men moet echter het 19de-eeuwse Stellingwerff betreden om via de oorspronkelijke traphal, doorheen een relatief lage deur deze enorme, hoge ruimte te betreden. Rechts terzijde staat dan deze los ingebrachte trap die zich tussen zijn draagstructuur naar boven weeft om verbinding te geven met een half rond, als met twee vingers ondersteund bordes. Naar boven klimmen ervaren om zich tenslotte op het bordes in de ruimte 'te presenteren'.

Op de zolder van Stellingwerff wordt men getroffen door de langsas, bepaald door de nok en vastgehouden door de twee ronde raampjes in de twee zijgevels,

De binnenkoergevels van het Waerdenhof, na de voltooiing van de renovatiewerken. Vermeldenswaardige details zijn enerzijds de kubusvormige daklantaarn op de kruising van twee daken en anderzijds de vernieuwde, mergelstenen dakkapel (foto G. Charlier)

De dubbelhoge ruimte waarin men zich kan „presenteren” op het boogvormig trapbordes (foto G. Charlier)

De tentoonstellingsruimte op de eerste verdieping van de tuin vleugel van het Waardenhof. Een ingeplaatste losse wand achterin deze ruimte heeft een tweeledige functie : men verdwijnt erachter bij het bestijgen van de trap en men verschijnt opnieuw in de ruimte via de rechthoekige openingen (foto G. Charlier)

De zijdelingse ruimten zijn permanent met de centrale gang verbonden door de opengewerkte scheidingsmuren (foto G. Charlier)

Pagina rechts : Deze lichte trapconstructie vormt het verbindingslement met de zolder van Stellingwerff, die men kan betreden via een halfrond bordes (foto G. Charlier)

Op de twee verdiepingen van Stellingwerff doorboort de centrale gangstructuur de zijgevel en wordt omvat door de glazen erker. Via deze toegevoegde erker wordt de museumbezoeker geconfronteerd met de stad (foto G. Charlier)

die op hun beurt gevat zijn in een vierkant. Kijkend in de richting van de hoge ruimte, ontmoet men de boogvormige opening waarlangs men de zolder verlaat en die herhaald wordt in de nis van de achterwand, waarin het rond raampje gevat is. Ook in het horizontale vlak wordt deze boog overgenomen in het voornoemde bordes van de trap. De op het gebied van houtgebruik niet homogene dakconstructie, is hier op een abstractere manier opgenomen in het geheel van de zolderruimte, door ze met een witte brandwerende verf te schilderen.

In de traphal van Stellingwerff zijn enkele kunstwerken van Hugo Duchateau geïntegreerd. Inspelend op hun ruimtelijke plaats, vertellen zij over doorkijk, reflectie en introspectie met daarbij de relatie tussen kunst, natuur en ons dagelijks bezig zijn. Het zijn werken die aanleiding geven om even stil te staan bij wat we op dat moment zelf zien en mee bezig zijn, om er even over na te denken en er niet te vanzelfsprekend aan voorbij te gaan ... al je wil.

Enkele specifieke restauratietechnieken

Buiten de noodzakelijke traditionele restauratietechnieken voor het instandhouden, restaureren en zo nodig vernieuwen van het oorspronkelijk werk, waarbij de kunde en de kennis van de ambachtsman centraal staan — zoals het verwerken van mergel, het herstellen van het stucwerk, marmerbewerking, reparatie van parketvloeren en dergelijke meer — zijn ook enkele nieuwe technieken toegepast.

Enkele hiervan zijn reeds genoegzaam ingeburgerd bij restauraties, zoals het polymeerchemisch herstellen van balkkoppen, het gebruik van restauratiemortels en het verlijmen van natuursteen. Voornamelijk bij de verbetering van de stabiliteit is men overgegaan tot enkele specifieke toepassingen, waarbij het maximale behoud van oorspronkelijk materiaal centraal stond.

Voor de versterking van de muren van het *Waardenhof*, waarbij door onderzoek werd vastgesteld dat zij op sommige plaatsen nog slechts een geringe drukstrekke hadden en inwendig soms verbrokkeling vertoonden, is gebruik gemaakt van injectietechnieken. Door inspuiting werd enerzijds de inwendige samenhang verbeterd en anderzijds het draagvermogen van de oorspronkelijke muur verhoogd. Hierbij werd naargelang de graad waarin een stabiliteitsverbetering moest bekomen worden, gebruik gemaakt van ofwel het inspuiten van alleen kalkmortel, ofwel eerst een kalkmortelinjectie — waardoor de grote holten reeds gevuld waren — gevolgd door het inspuiten van een kunsthars om een nog grotere stabiliteitsverbetering te bekomen. In die gevallen waar de grootste verbete-

ring noodzakelijk was, werd alleen met kunsthars geïnjecteerd. Door deze injectiewerken is het draagvermogen van de oorspronkelijke muur tot een voor de nieuwe bestemming en belasting aanvaardbaar niveau gebracht. Ook het draagvermogen van de oorspronkelijke eiken moerbalken moest vergroot worden. Daar de vloer van de bovenliggende verdieping niet kon verhoogd worden en vermits het plafond zijn uitzicht diende te behouden, werd gekozen voor een techniek waarbij op de boven- en onderzijde van de balken juist berekende metalen platen werden gelijmd die door de balk heen met bouten verbonden waren. Door het herbepleisteren van de balken, blijft deze technische ingreep onzichtbaar.

Een fundamenteel identiteitsbepalend element van het *Waardenhof* is de 17de-eeuwse mergelstenen dakkapel boven de derde travee van de binnenkoergevel van de tuinvleugel. Een geprofileerd rondboogvenster (7) is ingeschreven in een rechthoekige omlijsting en langs beide zijden geflankeerd door vlakke pilastertjes met Corinthische kapitelen die een entablement dragen. Daarboven bevindt zich een gebroken fronton met gesculpteerd boogveld waarop de wapenschilden zijn afgebeeld van Joannes Renerus de Geloës en van zijn echtgenote Maria van Daelem (8).

Teneinde de oorspronkelijke optie tot conserverende behandeling door verharding of door een minimaal vervangen van de meest verweerde elementen op zijn haalbaarheid te controleren, werd bij de aanvang der werken een onderzoek uitgevoerd op de mergelsteen (9).

Uit de analyse van de harde, zwarte oppervlaktelaag bleek dat de steen met een kalkrijk cement behandeld was en dat de onderliggende steen in sterke mate verzand was, wat verharding onmogelijk maakte. Derhalve werd beslist de hele dakkapel te vernieuwen naar bestaand model.

Na een gedetailleerde fotografische opname, werd de gehele dakkapel op ware grootte getekend. Hiertoe werd vóór de voorzijde een raster gespannen. Na correcties en vervollediging van de tekening aan de hand van iconografisch materiaal, werd de kapel gedemonteerd en opnieuw opgesteld in het atelier van de beeldhouwer.

Op basis van deze tekening en van het bestaand model, kon de kunstenaar nauwkeurig het beeldhouwwerk herkennen in de nieuwe mergelblokken. De grootte van de blokken werd hierbij zodanig aangepast dat de steensneden niet in het midden van de meest kwetsbare, decoratieve elementen gesitueerd waren. De ijzeren doken werden vervangen door bronzen.

De 17de-eeuwse dakkapel – het gesculpteerde boogveld :
 Boven links : Toestand vóór de restauratie (foto F. Somers);
 Boven midden : Detail van de opmetingstekening op ware grootte (foto B.M.L.);
 Boven rechts : Opstelling in het atelier van de beeldhouwer (foto B.M.L.);
 Links : Detail van het hermaakte boogveld (foto B.M.L.)

Voetnoten

- (1) *Geschiedenis van het Waerdenhof - huis Stellingwerff in Hasselt en zijn bewoners*. Deel van het verantwoordingsdossier gevoegd bij het restauratie-ontwerp van het pand "Stellingwerff-Waerdenhof", Hasselt, 1981, p. 1-30.
- (2) In 1579 kwam het pand in het bezit van Godefroy van Mombeek door huwelijk met Agnes Wolfarts, die op haar beurt het Waerdenhof op 28.6.1628 overdroeg aan haar neef Charles Wolfarts. Op 9.4.1633 wordt het opnieuw verkocht aan Godefroy van Mombeek, achterneef van eerstgenoemde en Heer van Mombeek.
- (3) "Edelen die het recht hadden hun welgeboren mannen onder hun barriër ten strijde te voeren" (Van Dale, *Groot Woordenboek der Nederlandse taal*, 's Gravenhage, 1961, p. 178).
- (4) Bij wijze van voorbeeld citeren wij: het "Lombaerdenhuys", "De Swerten Arent" en "De Groote Pelicaen" in de Kapelstraat, het oude stadhuis op het Groenplein, de huizen "De Pasteye", "De Reyger" en "De Blauwe Hondt" in de Maastichterstraat.
- (5) *Studie tot rehabilitatie van "Het Sweert"*. Uitgevoerd door kunsthistoricus L. Coolen en ir. J. Spaas in opdracht van de V.Z.W. Gezondheidszorg, Hasselt, 1986, Deelstudie I Bouw-historisch overzicht, p. 8-20, Gerits J., *Historische steden in Limburg*, Hasselt, 1989, p. 113-134. De Maastrichterstraat vormt een aftakking van de belangrijke handelsroute die rond 1200 Brugge en Keulen verbond. De weg doorkruiste de primitieve stadskern in oost-westrichting. Langs deze handelsas in de onmiddellijke nabijheid van de oudste grafelijke versterking, bevond zich het Waerdenhof.
- (6) Herman Blondeel. Sedert 1982 werkzaam als zelfstandig glazenier en sinds 1985 leraar glas-in-lood aan de Hogere Rijksschool voor Beeldende kunsten te Anderlecht (*Catalogus "Jonge glazenierskunst in Vlaanderen"*, Kortrijk 1987).
- (7) *Bouwen door de eeuwen heen in Vlaanderen. Inventaris van het cultuurbezit in België. Architectuur. Deel 6n1. Provincie Limburg, Arrondissement Hasselt*, 1981, p. 332-334.
- (8) *Geschiedenis van het Waerdenhof*, p. 6.
- (9) Het onderzoek werd uitgevoerd door de Heren E. De Witte en L. Maes van het Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium (Ref. 2L/13/439123/DI87/3691 dd. 19.3 en 30.3.1987).

**De "salette" of pronkkamer
in het 17de-eeuwse Brabantse burgerhuis.
Familie- en groepsportretten
als iconografische bron, omstreeks 1640-1680**

Paul Vandenbroeck

Gillis van Tilborgh. Brussel, KMSK, nr. 2931 (foto ACL)

Het rijke barokke interieur in de Zuidelijke Nederlanden is een vast begrip. Wie kent niet de pronkvertrekken in het Antwerpse Brouwers- en Rubenshuis? Toch kunnen deze niet gelden als representatief. Het Brouwershuis biedt weliswaar de enige *in situ* bewaarde pronkinterieurs, maar het was geen particuliere woning. Het Rubenshuis van zijn kant is een reconstructie, waarbij nu heel wat historische vraagtekens geplaatst worden (1). Bovendien was Rubens nu eenmaal niet de doorsnee welgestelde burger, zodat zijn woonst niet als 'typisch' kan gelden.

Het zou een vergissing zijn, te menen dat het barokke burgerbinnenhuis per definitie rijk en pronkerig, en stilistisch eenvormig was. De verspreide en fragmentaire archeologische gegevens (2) waarover men nu beschikt laten aannemen dat een sterk onderscheid bestond tussen de onderscheiden vertrekken. Eén daarvan was de luxe-kamer, in de 17de eeuw vaak *salette* geheten. De andere kamers waren 'armer' van inrichting. Voor zover we weten bleef géén 17de-eeuwse pronkkamer in een *woonhuis* volledig *in situ* behouden.

Op welke bronnen kan men dan beroep doen om zich van deze vertrekken een beeld te vormen? Wat aan binnenhuisdecoratie overbleef, is nooit meer dan fragmentair, en haast steeds verplaatst. Slechts een aantal haarden bleef ter plekke bewaard. De tand des tijds, blinde vernieuwingszucht en goedbedoelde maar onkundige 'restauraties' bezegelden het lot van het historische interieur. Naast (eventuele) monumentale bronnen kunnen we onze toevlucht nemen tot iconografische bronnen.

In de handboeken over interieurdecoratie vindt men meestal afbeeldingen van 16de-17de-eeuwse binnenhuiszichten als voorbeelden van Vlaamse interieurskunst (3). Meestal worden werken van Hans Vredeman de Vries (1527- circa 1603), Dirk van Delen (circa 1605-1671) of Bartholomeus van Bassen (circa 1590-1652) als 'bron' gebruikt (3). Men nam als vanzelfsprekend aan dat deze interieurs ook in werkelijkheid moesten bestaan hebben. Hiervoor is echter geen voldoende grond aanwezig. Enerzijds heeft archeologisch onderzoek ter plaatse geen sporen gevonden van de exuberante wooninrichting op de voornoemde architectuurtaferelen. Anderzijds verbiedt de huidige kennis van de eisen van het renaissance- en maniëristische of barokke *decorum* zulk een geloof in het 'realisme' van dergelijke taferelen. Waar kan men dan wel een kijk op het barokke burgerlijke interieur bekomen, als er geen decoratieve gehelen meer bestaan en zovele beeldvoorstellungen 'nep' zijn?

Boedelinventarissen (4) geven slechts een idee van de inhoud der verschillende vertrekken, voor zover deze inhoud niet nagelvast was. Bovendien staan ze ons niet toe een *visueel* beeld te vormen van deze binnenhuizen.

Een beeld van 17de-eeuwse pronkinterieurs wordt ons wél geboden door onder andere *familieportretten* van Gillis van Tilborgh, Gonzales Coques en Jan Siberechts. We benadrukken het *portret* karakter van deze schilderijen. De talloze gelijktijdige genretafere-

len sluiten we namelijk uit. We denken hier bijvoorbeeld aan de talloze interieurs met voorstellingen van converserende, etende, drinkende, zich vermakende, twistende of andere bezigheden verrichtende lieden. Zulke taferelen heeft men lang beschouwd als grepen uit het toenmalige dagelijkse leven, typisch voor de 'realistische' schilderkunst der oude Nederlanden. Het iconografisch onderzoek der laatste drie decennia heeft ondertussen het ten gronde on-realistische, betekenisgeladen karakter van deze 'genre' kunst onthuld. De hier verworven inzichten zijn echter nog niet voldoende bekend aan historici met anderssoortige specialisaties. Nog steeds hechten deze al te zeer geloof aan het *documentaire* en dus betrouwbare karakter van deze beeldvoorstellungen.

Het valt op, dat de interieurs op portretten geheel verschillen van deze op de zogenaamde 'echte' interieurstukken: ze lijken heel wat 'armer' te zijn. Er is al een even groot onderscheid met deze op de genretafereelen: deze laatste spreiden een afwijkende ordonnantie en interieur-*samenstelling* ten toon. Het genrestuk had eigen wetten; zowel kledij, houding, mimiek der personages, als inrichting en aard van het interieur, stonden in verband met de 'boodschap' van het tafereel. Twee voorbeelden mogen dit illustreren. Vooreerst kunnen de schilderijen-in-het-schilderij een emblematische betekenis bezitten: een *Zeestorm* kan verwijzen naar ongeluk, een *Kalm water* naar geluk in de liefde van een voorgesteld personage. Vervolgens kan een rijkelijk binnenhuis binnen de orde der voorstelling een uitdrukking zijn van het (laakbare) streven naar luxe van de afgebeelde individuen. Men dient dus steeds rekening te houden met de mogelijke zinnebeeldige betekenis van de 'decoratieve' elementen.

Bespreken we hier de voor ons relevante werken van de voornoemde meesters.

Gillis van Tilborgh is omstreeks 1625 te Brussel geboren. Na een leertijd bij David Teniers II werd hij vrijmeester in 1654. Zijn actieve en zelfstandige periode strekt zich uit over het derde kwart der 17de eeuw. Hij overleed rond 1678. Hij is vooral gekend als schilder van genretafereelen met feestende boeren in openlucht. Van Tilborgh verbleef een tijd in Engeland, waar hij in dienst van de plattelandsadel diverse opdrachten uitvoerde. Aan deze meester, wiens werken zowel iconografisch als cultuurhistorisch belangrijk kunnen zijn, werd nog geen studie gewijd. Een uiterst interessant doek van zijn hand (p. 41) wordt bewaard te Brussel (5). Het toont een frontale kijk op de pronkkamer van een gezin, waarvan tien leden afgebeeld worden. De muur achteraan wordt beheerst door een zwartmarmeren barokke schouw. Deze is van een type, waarvan nog exemplaren bewaard zijn. De vrij monumentale vuurbokken, eveneens van een 17de-eeuwse type, zullen we op andere familieportretten aantreffen.

De brandmuur in de haard is in drieën verdeeld. Van een zwarte strook in het midden is niet met zekerheid te zeggen of het om zwarte stenen of tegels gaat. Een gietijzeren haardplaat is wegens de hoogte van de strook wel uitgesloten. Aan weerszijden daarvan is de brandmuur betegeld, afwisselend wit en zwart

(30 tegels aan elke kant). Het schouwstuk of het schilderij boven de haard is, zoals doorgaans het geval was, even breed als de schouwmantel. Het is ook 'duur'; in tegenstelling tot de andere schilderijen bezit het een gouden lijst. Terloops stippen we aan dat het een werk van Adriaen Van de Venne (1589-1662) blijkt te zijn, met een markttafereel. Tegen de rechtermuur hangt een groot berglandschap in de stijl van Joos de Momper (1564-1635); links en rechts van de haard hangt een ovaal Zeegezicht. Deze drie werken zijn zwart omlijst. Zwart is eveneens de geschilderde, ongeveer anderhalve voet hoge stootplint rondom het vertrek. Sporen van dergelijke plinten heeft men bij onderzoek *in situ* teruggevonden in de 'mooie kamers' van 17de-eeuwse huizen (6).

De muren van Van Tilborghs interieur zijn eenvoudig grijs. De vloer bestaat uit brede, houten planken, evenwijdig aan de muur met de vensters en dwars op de haard.

De zoldering bestaat uit een eenvoudige moer- en kinderbalkenconstructie. De kleur ervan is bruin, maar het is niet duidelijk of het om de natuurlijke houtkleur, dan wel om een beits-, gekleurde vernis of verflaag gaat. De kruisvensters zijn geheel beglaasd

met glas-in-loodraampjes. Deze van de twee onderste venstergeledingen zijn rechthoekig, deze van het bovenste gedeelte worden bovenaan door rondboogjes versierd. Het gaat blijkbaar om 'gewone' kruisvensters; de horizontale stenen dwarsverbinding is door het glas heen zichtbaar. De twee onderste helften worden door het binnenhoutwerk nog eens in twee verdeeld. De zes aldus tot stand gekomen gedeelten worden door eenvoudige bruin houten binnenluiken afgesloten. Het ijzerbeslag daarop is tot een minimum beperkt, en is van een vorm die in oorsprong gotisch is. Zoals gewoonlijk, zijn de onderste luiken gesloten, of staan ze op een kier. Tussen de vensters hangt een spiegeltje met zwarte lijst. Het kleurenspeel van dit interieur is zeer gedempt: grijs, zwart, bruin. Voor kleur zorgen slechts de roerende goederen: de schilderijen, het klavecimbel, de stoelen, het tapijt op de tafel links.

Het enige echt luxueuse meubel is het klavecimbel rechts, van een type dat *steert* werd genoemd.

Verder bemerkt men een viertal stoelen. Een zetelstoel met armleningen staat links van de haard tegen de muur. Op drie andere stoelen zonder leuningen

Anoniem. London, kunsthandel (1983) (foto Christie's)

zitten de musicerende jongedame, de vrouw des huizes, en een meisje. De bekleding van deze zitmeubelen is helrood en was waarschijnlijk van duur Russisch leder. Vooraan bemerkt men nog een eenvoudig kinderstoeltje en een naai(?)mand. De tafel links tegen de venstermuur is grotendeels door een oosters tapijt bedekt. Slechts de balpoten met de voetlatten ertussen zijn zichtbaar. Op de tafel staat enkel het schrijfgerei van de heer des huizes.

Een tweede doek (p. 43), dat enkele jaren geleden als een "Gillis van Tilborgh" geveild werd maar toch niet eigenhandig lijkt te zijn, is zeer relevant voor de studie van het interieur. De sterk perspectivische werking van het tafereel, dat aan een groothoek-foto doet denken, toont pas goed de *leegte* van de kamer (7). Het werk is 1661 gedateerd. Ook hier is de haard het centrum van het familieportret. De zwart marmere schouwvanden en -mantel zijn van 17de-eeuwse model, verwant aan dat van het hiervóór besproken schilderij in Brussel. De bakstenen brandmuur evenwel is niet bekleed met tegels of een haardplaat. Dit is uitzonderlijk op 17de-eeuwse binnenhuistaferelen. Het ruwe materiaal — in tegenstelling tot de huidige

'primitivistische' smaak — ontrok men aan het oog. Deze bekleding had ten andere een praktische (hitte weerkaatsende) functie. In de haard staan geen vuurbokken, maar slechts een eenvoudige smeedijzeren vuurmand waarin men de houtblokken kon stapelen. Het schouwstuk is een groot landschap in de stijl van Jan Siberechts, met een gouden lijst. Het neemt de hele breedte en hoogte tussen schouwmantel en zoldering in beslag. Andere schilderijen zijn er niet.

Zoldering, vloer en zwarte stootplint zijn identiek aan deze op het Brusselse doek. De plint heeft een tegenhanger onder de vorm van een houten plank die onder de strijk balken aangebracht is en rond de kamer loopt. De openstaande deur is uiterst eenvoudig: een plankenconstructie met een onversierd, vierkant slot. Het gaat om een dubbeldeur van zeer simpele makelij. Daarmee contrasteert, tenminste naar onze huidige norm, het goudleer dat alle muren versiert. Alle segmenten hebben eenzelfde structuur: een zwevende amor of putto boven een altaar (?) of vaas, omringd door rankwerk.

De beglazing, links, is van een meer complex type: zeshoekige elementen omvatten de rechthoekige glaspaneeltjes. De bovenste helft der ramen bezit geen

Gillis van Tilborgh. Familieportret. Rotterdam, Museum Boymans-van Beuningen, nr. 1864

Gillis van Tilborgh. Den Haag, Mauritshuis, nr. 262

binnenluiken. Deze laatste zijn beneden deels gesloten. De meubilering van het vertrek is schaars. In het midden, schuin geplaatst, staat een tafel met bolpoten en voetlatten; een tafelkleed hangt bijna tot op de grond. Langs de wand, links en rechts van de haard, staan vijf lederen stoelen op een rij.

Links tegen de muur en vooraan in het midden bemerkt men twee vouwtouretten. De zit ervan is bekleed met een dun kussen met franjes.

Een derde doek (p. 44), dat een interieur vanuit eenzelfde hoek toont, is het uitgebreide *Familieportret* in Rotterdam (8).

Men bemerkt een gelijkaardige vloer en zoldering, waarbij kinderbalken en vloerplanken eveneens in dezelfde richting lopen. Uitgesproken luxueuze elementen zijn aanwezig: het goudlederbehang (goud/rood), het kostbare scribaan links, met drie stukken porselein erop, en de vier ledige ramen. De drie onderste gedeelten zijn door binnenluiken afgesloten,

het bovenste bezit geen luiken maar is wel getralied. Deze vierledigheid is ongewoon (doorgaans zijn er slechts drie geledingen in de binnenindeling van een kruisvenster) en doet denken aan de fantastische architectuurschilderingen van Vredeman de Vries, Barth. van Bassen, en andere. Is dit hier een fictielement? De kostbaarheid van het vertrek wordt nog beklemtoond door de grote schilderijen in goudzwarte omlijsting: een *Bosgezicht* als schouwstuk, en een *Maria en het Jezuskind* (?) boven het scribaan. Toch kan het schilderij een realistische weergave (op de ramen na ?) van een bestaand binnenhuis zijn. Immers, in tegenspraak met de voorgestelde luxe is een eenvoudige haard van laatgotisch type. Het is evenwel geen echt laatmiddeleeuws haard, maar een 17de-eeuwse volgens gotisch model (9), zonder beeldhouwde onderdelen. Op de steen werd blijkbaar een donkergrijs/zwarte verlaag aangebracht. Erboven is een nieuwmodische schouwmantel aangebracht van zwart hout (wel geen marmer). De brandmuur is zwart.

Het stijlbrekende contrast tussen vrij 'armoedige' aandoende en rijke decoratieonderdelen is een indicatie dat het om een ongeveer waarheidsgetrouwe weergave handelt, die niet tracht een ideaal ensemble voor te spiegelen.

Tot slot nog iets over de meubelen. De tafel is, zoals gewoonlijk, door een oosters tapijt aan het oog onttrokken. Minstens drie soorten van Spaanse lederstoelen zijn aanwijsbaar. De oude vrouw voor het kunstcabinet zit op een eenvoudige lederen stoel zonder armleuningen, het meisje rechts van haar op een gelijksoortige kinderstoel. Van beide meubelen steken de ruggesteunen uit boven de lederen rugbekleding. Zulks is niet het geval bij de lederen stoel, waarop de vrouw des huizes heeft plaatsgenomen.

Bespreken we nu drie schilderijen, die een ander kamertype afbeelden: de haard recht tegenover de vensters.

Het eerste van deze werken (10) toont een twaalfkopig gezelschap aan de dis (p.45). Een aantal elementen zijn ons reeds bekend: de zwartmarmere schouw rechts (van een zelfde type als deze op het Brusselse schilderij), het goudleer tot op de vloer (zonder

plint), het raamwerk met de halfronde loodboogjes boven en middenin, de houten luiken (beneden gesloten, in het midden geopend, bovenaan afwezig). Enkele 'nieuwigheden' springen in het oog. Vooreerst de vloer. Het gaat om een gewone, genagelde plankenvloer, die, ter nabootsing van plaveien, in dambordpatroon *geschilderd* is. De blokken zijn niet vierkant, doch rechthoekig.

Het meubilair is haast volledig aan het oog onttrokken: een ronde, misschien, uitklapbare tafel waarvan één (bol?)poot half zichtbaar is; een rechthoekige tafel naast de haard rechts; lederen stoelen; een voetschabel links vooraan.

De zwart omlijste schilderijen zijn alle van dezelfde hoogte en hangen in één rij naast mekaar, steunend op in de muur bevestigde haken. Het schouwstuk daarentegen, een *Kustgezicht* in de stijl van Adam Willaert, is goudomlijst.

Hetzelfde schema vinden we terug op een belangrijk werk van Van Tilborgh (getekend en gedateerd 16..), dat in 1973 geveild werd (11) en waarvan de huidige bewaarplaats onbekend is (p. 46). Het stelt een vrij groot vertrek voor, waarin twaalf mannen tesamen zijn gekomen. Tegen de muur achteraan hangen drie schilderijen van verschillende lengte, maar dezelfde

Gillis van Tilborgh. *London, kunsthandel* (1973) (foto Christie's)

Gillis van Tilborgh. *Lawrence (Kansas)*, Spencer Museum of Art, nr. 54.157

hoogte. Blijkbaar zijn ze aan de strijkbalk opgehangen, met een strikje ter versiering (cfr. het schilderij van Hieronymus Janssens in Wenen). Ze zijn zwart omlijst, in tegenstelling tot het vooroverhellende goudomlijste schouwstuk (*Christus drijft de handelaars uit de tempel*, door Theodoor Rombouts). Twee andere schilderijen staan op en tegen een stoel, een *Onze-Lieve-Vrouw met Kind* van Memling (!) staat op een eenvoudige tafel rechts. Het goudleer met granaatappel-motief wordt vertikaal door scheidingsbanden gestructureerd. Voor een horizontaal accent zorgen een bordure onder de zoldering, en een lange zwarte plint (vermoedelijk zwart geschilderd of gebeitsd hout).

De andere elementen zijn gekend: de plankenvloer, het venstersysteem, de spiegel tussen de twee vensters, de zesarmige geelkoperen lichtkronen. Aan meubilair valt te noteren: een eenvoudige tafel aan weerskanten van het vertrek, een lage, geheel onder een tapijt verborgen tafel met een trictrac-bord erop in het midden, drie stoelen, de zwartmarmeren haard van het ons reeds bekende type. Op te merken zijn verder: de eenvoudige, hier duidelijk zichtbare balk-sloffen; de wit-zwarte tegels in dambordpatroon als stookvloer, die dieper is dan de schouwmantel; de zware, geelkoperen vuurbokken; de dito koelbak vooraan.

Het derde schilderij in deze reeks (p. 47) is een voorstelling van een kunstkamer (12). Het is de enige ons bekende *realistische* weergave van een kunstkamer. Alle andere schilderijen met dit thema verrijken letterlijk de realiteit door de monumentalisering van de proporties en het toevoegen van 'ideale' architectonische en decoratieve elementen. Hier daarentegen staan we in een vertrek van een type dat ons door de voorgaande werken al vertrouwd is: balkenzoldering, plankenvloer, eenvoudige ramen, zwarte plint, zwartmarmeren schouw, koperen vuurbokken, tafel en twee Spaanse lederstoelen (die overigens nog van mekaar verschillen: de stoel rechts is van een uiterst

eenvoudig model), tafel rechts aan de muur. Zeer opvallend is de plankenwand rechts van de haard, een element dat als rustieke stijlbreuk aandoet. Mogelijks is het de houten wandbeschoot van een trap. Het toont aan dat 'rijke' interieurs niet ten minste naar onze normen stilistisch homogeen waren.

Dit moge nog door een laatste Van Tilborgh-werk (p. 47) geïllustreerd worden (13). Het vertrek, waarin deze familie zich liet afbeelden, heeft een eenvoudige planken vloer en grauwe wanden; door een onver sierde plankendeur met een slot, dat nog "gotisch" is, treedt men onmiddellijk de huiskamer binnen. Een getralied bovenlicht met ruitvormig geplaatste glazen is het enige zichtbare venster. In contrast met deze soberheid staan dan weer de zwart marmeren schouw van het reeds bekende type, de schilderijen (weliswaar symmetrisch opgehangen doch met totaal verschillende omlijstingen), de koperen koelbak, het tafeltapijt ...

Aan meubilair noteren we: een rechthoekige bolpoot-tafel, twee lederen stoelen, een voetsteunbankje, en voor de eerste en enige maal op Van Tilborghs interieurs, de (reis?)koffer op de vloer rechts.

Naast Gillis van Tilborgh schilderde vooral Gonzales Coques (Antwerpen, 1618-1684) groepsportretten in een interieur. Zijn vroegst gedateerde werk stamt uit 1640, het jaar dat hij vrijmeester werd.

Als belangrijkste interieurstuk van Coques kan het *Vermeend portret van de Familie van Coudenberg* (14) gelden. Twaalf personen zijn verenigd in de pronkkamer van hun woning. Vijf onder hen zitten aan de dis. Op de rechthoekige tafel, waarvan slechts de dwars-verbindingen tussen de poten zichtbaar zijn, liggen een kleurig tapijt en daarover een wit tafellaken.

Gillis van Tilborgh. *Lille*, Musée des Beaux-Arts, nr. 197

Opvallend is het tabouret links met (fluwelen) trijpbekleding. De stoelen worden door de breedvallende kledij aan de blik onttrokken. Aan meubelstukken valt enkel nog het klavecimbel links te noteren. Het interieur zelf biedt geen verrassingen: balkenzolde-

Gonzales Coques, Vermeend portret van de Familie Coudenberg. Huidige bewaarplaats onbekend

ring, grauwe vloer (of steen, of hout, is niet uit te maken), drieledig venster met binnenluiken aan de twee onderste geledingen. Aan luxe-elementen treffen we aan: goudleerbekleding met bovenboord onder de strijkbalken, koperen koelbak, achtarmige koperen lichtkroon ongeveer in het midden van het vertrek, drie schilderijen van dezelfde hoogte in goudzwart lijsten hoog onder de zoldering, spiegel rechts van het raam (spiegels hangen steeds aan de venstermuur om een optimale belichting van de figuur te bekomen). Men lette ook op de openstaande buitendeur: deze geeft ook onmiddellijk toegang tot de kamer en is slechts van een allersoberste, minimale lijst voorzien. Men valt letterlijk 'met de deur in huis'-vandaar trouwens de zegswijze.

Een groep van vier kleine panelen van Coques biedt een kijk op woonruimten, waar eerder de intieme stemmigheit dan het pseudo-monumentale wordt beklemtoond.

Eén van deze werken is het vrij bekende *Dubbelportret* uit Kassel (15), dat om onduidelijke redenen als *Portret van een jonge geleerde en zijn zuster* (1640) bekend staat; het lijkt ons eerder een jong echtpaar voor te stellen. De hier opgeroepen ruimte is vrij klein: het vertrek is een 4 m breed en een 3 m hoog.

Gonzales Coques, Dubbelportret. Kassel, Staatliche Kunstsammlungen, nr. 151

Gonzales Coques. Brussel, KMSK, nr. 792 (foto ACL)

Het bovenste kwart van de muren is grauw, de rest bekleed met goudleder, waarvan de kleuren variëren van goud over groen (?) naar bruin en zwart. We zullen dit type goudleder nog elders bij Coques aantreffen. De vloer is, eens te meer, een eenvoudige planken-op-balken-constructie. Ook hier zijn de nagelkoppen op regelmatige afstanden zichtbaar. De enige architectonische anomalie is de houten deuromlijsting: twee Korintische zuilen met een hoofdgestel, triglyfen, driehoekig fronton, bekroond door drie vaasjes. Hoewel veel soberder dan de somptueuze en fictieve deuromlijstingen in de geest van Vredeman de Vries, rijst ook hier twijfel op omtrent de realiteitswaarde.

De kleurenharmonie is ook hier gedempt: geelachtige vloer (de natuurlijke kleur van het eikenhout), wat donkerder vensterluiken en deuromlijsting, grauwe wanden, goud-bruin-zwart goudleder, lichtbruine meubels. De enige kleurige toets in het interieur is het helrode tafeldoek en de matrode lederstoel achter de dame.

Een tweede gelijksoortig paneel, bewaard te Brussel, stelt een jong musicerend paar in een pronkkamer voor (16). We overlopen de reeds bekende onderdelen: plankenvloer, grauwe muurbepainting, venstersysteem, goudleer (identiek aan dat van het Kas-selse schilderij) (17) tot op 3/4 hoogte, zwart omlijste schilderijen daarboven, door een doek aan het oog

onttrokken tafel, Spaanse lederstoelen, het schouwstuk... Enkele aspecten zijn echter nieuw en weerhouden onze aandacht. De brandmuur in de haard is belegd met grauwe tegels of, eerder nog, platen natuursteen van vrij grote afmetingen (ca. 40 x 50 cm). Het gaat manifest niet om geschilderde voegen. In het midden is een blazoen geschilderd of in laagrelief gesculpteerd. Is de schouwconstructie normaal, de schouwvanden in de vorm van twee baardige hermen zijn daarentegen vrij fantaisistisch: enerzijds is het gebruik van zulke *ronde bosse*-sculpturen in het interieur reeds op zich verdacht, anderzijds zijn ze een iconografische anomalie. De *anthropomorfe* figuratieve haardversiering bestond stevast uit een vrouwen- en een mannenfiguur. Men notere tevens de dunne en sobere schouwmantel, met een boord goudleder als schouwkleed. Vrij ongewoon is tevens het gebruik van het oosters tapijt als vloerkleed.

Een laatste opmerkenswaardig onderdeel vormen de vensterluiken. Deze waren, zoals hier reeds meermaals werd getoond, van zeer eenvoudige makelij. Het waren de timmerlieden die hiervoor instonden. Op Coques' schilderij zijn deze luiken zowel aan de buitenkant als aan de binnenzijde versierd. Zulk fijn werk was eigenlijk een specialiteit van de schrijnwerkers. Deze mochten echter doorgaans niet zulk werk afleveren. Procesakten lichten ons in over de problemen omtrent deze werkverdeling.

Gonzales Coques, *London, kunsthandel (1969)* (foto Sotheby's)

Het derde paneel van Coques roept andermaal een vertrek van gelijkaardige bescheiden dimensies op (18). Opnieuw springt een contrast in het oog. Het binnenhuis op zich is wel het grauwste en kaalste van al de hier besproken taferelen. De haard is van een laatgotisch type dat echter nog tot op het einde van de 17de eeuw geproduceerd werd. Enkel de koperen vuurbokken zijn nieuwmodisch. Schouwmantel en -kleed komen wat vorm en dimensies betreft overeen met deze op het Brusselse schilderij. De brandvloer van de haard bestaat uit rechthoekige tegels van eenzelfde tint.

De soberheid staat — maar slechts naar onze smaak — in tegenstelling tot de kleurige rijkdom van het klavecimbel en de dure kledij van de echtelieden. Aan meubilair is er slechts het muziekinstrument en de Spaanse lederstoel waarop de man heeft plaatsgenomen. Een aan alle kanten verkleind exemplaar van dit schilderij biedt een idee van het koloriet (19).

Een zelfde gotisch haardtype bemerkt men eveneens op een *Schildersatelier* van Gillis van Tilborgh en op een doek, toegeschreven aan Charles Biset (20) (Mechelen 1633-Breda 1691 ?). Het werk stelt een aantal schaak(?)-spelende burgers in een gezellig samenzijn voor; het lijkt ons een pseudo-genre-achtig groepsportret te zijn. Het midden van de muur achteraan wordt ingenomen door een "gotische" haard met zwart schouwkleed of schouwboezem. Gezien de bescheiden afmetingen en hoogte van het vertrek, domineert deze haard de ruimte. Een zwart-en-goud-omlijst schouwstuk is het enige zichtbare kunstwerk. In de haard zelf bemerkt men een zwart ijzeren vuurtang en een geelkoperen vuurbok. Rechts geeft een sober omlijste deur toegang tot een andere kamer; links van de haard lijkt een paneel- of plankenwand of -beschoot te zijn waargegeven. Aan meubilair noteren we: een rechthoekig tafeltje, een ronde dientafel met centrale

voet en drie volutevormige poten links, enkele Spaanse lederstoelen. De tafelkleden zijn groen (midden) en *aurora* (links). De dientafel links is bovendien nog met een wit tafellaken (ommelaken) bedekt, zoals steeds wanneer er voedsel werd opgediend. De luiken van het kruisvenster staan, tegen de doorsneepraktijk in, alle open.

Een derde type van Coques-familieportretten levert weerom andere informatie. Een eerste werk, een *Portret van een echtpaar* in Kassel (21), biedt een kijk op een woonkamer van bescheiden afmetingen. Een irreële doorkijk met een zwaar gedrapeerd doek erboven geeft uit op een keuken. Afgezien van dit theatraal element is de uitbeelding van het woonvertrek wel geloofwaardig.

Aan nieuwe elementen hebben we slechts de lederen zetelstoel rechts en het voetbankje links. Dit laatste heeft nog een uitkeping volgens gotisch patroon: ofwel betreft het een oud meubeltje, ofwel leefden dergelijke vormen zoals de "gotische" haarden door tot in volle 17de eeuw. De profiellijst op de muur achteraan doet vragen oprijzen. Is het een kamerlijst? Dan was deze a-functioneel, want de schilderijen hangen er onder en er staat al evenmin iets op. Of is het de lijst die een vlakke zoldering (plafond, van het Franse *plat fond*) van de muren scheidt? Vlakke zolderingen (pleister op lattenwerk) kende men reeds in de eerste helft van de 15de eeuw (22). Ze bleven echter een zeldzaamheid. Kwamen ze ook voor in de 17de-eeuwse woonvertrekken?

Een tweede werk uit dezelfde groep hangt nu in het Louvre (23). Traditioneel wordt het geacht een familie Van Eyck te portretteren. Drie volwassenen — een echtpaar (?) en een oude man — zitten aan tafel; twee kleine kinderen staan vooraan. Wanden, vloer en raam volgen het bekende type. Twee elementen vergen een nadere bespreking.

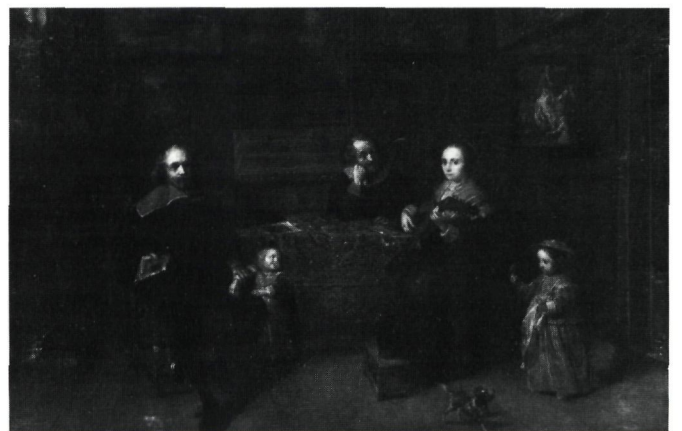

Charles Biset. *København, Statens Museum for Kunst, nr. 60*

Gonzales Coques, Portret van een echtpaar. Kassel, Staatliche Kunstsammlungen, nr. 152

Aan meubels zijn er niet alleen de Spaanse lederstoelen (met een kinderstoeltje, links), de rechthoekige tafel, het voetbankje, maar ook een *rechbank* met twee "trappen" erop. Hierover is een doek gedrapeerd. Op deze treden staan enkele pronkobjecten (Deze trapsgewijze uitstalling kennen we onder andere van de laatmiddeleeuwse en latere dressoirs. Deze laatste meubels vindt men op geschilderde "kunstkamers" terug, nooit echter in de groep "realistische familieportretten in een interieur"). Het rechbank-meubel bekleedt hier een ereplaats. Het staat opgesteld tegen het midden van de muur achteraan. Vijf schilderijen zijn symmetrisch erboven en ernaast gerangschikt. Ondanks deze ereplaats gaat het om een zeer eenvoudig tweedeursmeubel, zonder noemenswaardige versiering. Daarop staat een bovenstel van drie treden, overdekt met een doek. Dit meubeltype, maar dan rijker versierd, vindt men ook op een half-realistisch *Familieportret in een kunstkamer* van Frans III Francken (24). Het dressoir was in wezen een pronkmeubel, waarop kostbaar vaatwerk en dergelijk werd ten toon gesteld. Hier is dit beperkt tot een kleine kokosnootbeker en een beeldhouwwerkje.

Gonzales Coques. Paris, Louvre, nr. RF. 290

Anoniem, 17de eeuw. London, Brod Gallery/Artemis Group

De tweede bemerkenswaardigheid is de deuroplijsting rechts. De omtrekken ervan zijn door heldere biezen (ingelegd of geschilderd?) afgeboord. De omlijsting herneemt getrouw de vormen van de balken, die gewoonlijk rond 17de-eeuwse deuren zitten: de latei die wat buiten de verticale stijlen uitsteekt treffen we ook hier aan. Het driehoeksfronton bovenaan is een esthetisering, die omwille van haar soberheid wel betaalbaar moet zijn geweest. Indien zulke (houten) omlijstingen bestaan hebben, dan wel in deze eenvoudige vorm. Of is het een geschilderde omlijsting?

Tot slot komt een vierde groep werken aan bod, die twee problemen stellen. Vooreerst schijnt het om werk van Coques/Van Tilborgh-navolgers (Ch. Biset ?) te handelen, vervolgens is niet zeer duidelijk of het echte portretten zijn. Een genre-achtig accent lijkt ons hier niet uit te sluiten. De interieurdecoratie op deze doeken verschilt behoorlijk van die op de hiervoor besproken werken.

Het eerste doek geeft een vierkoppig gezelschap aan de dis weer (25). In de lijn der verwachtingen liggen de grauwe muren en vloer, de getraliede en onderaan van luiken voorziene vensters, de balkenzoldering...

Enkele onderdelen wijken echter van het gewone systeem af. Vooreerst de haard. De schouwvanden bestaan uit zwartmarmere getorseerde zuiltjes. Eigenaardig genoeg zijn schouwmantel noch -kleed te zien. Het schouwstuk rust direct op de kolommen, hetgeen ons in realiteit onmogelijk lijkt. Een brandmuur is niet waar te nemen; slechts een grauwe, door een verticale lijn in twee gedeeld vlak. Dit is vermoedelijk een houten schutsel, dat men in de zomer voor haarden plaatste waar niet gestookt werd, om stof en roet te weren. In de 15de-eeuwse schilderkunst vindt men reeds voorbeelden van zulk een haardafsluiting, onder ander op Rogier Van der Weydens *Annnunciatie* in het Louvre (een gebogen, vierdelige plaat) en op Dirk Bouts' *Laatste Avondmaal* in de Leuvense Sint-Pieterskerk.

Eveneens opmerkelijk is het meubilair. Dit bestaat, zoals zo vaak, slechts uit een tafel en wat stoelen. De ronde tafel steunt op (een centrale staander, uitlopend in enkele) *poten in volutevorm*, van een model dat vaak in Spanje en Italië voorkwam, aldaar evenwel bij rechthoekige tafels. Het hier afgebeelde type van tafel gaat door voor 18de-19de eeuws. (Men zou daarom geneigd kunnen zijn, het schilderij als een latere imitatie van een 17de eeuws werk te beschouwen temeer daar alle op dit doek afgebeelde schilderijlijsten verguld zijn, eveneens een anomalie in *burgerlijke* middens van de tweede helft der 17de eeuw; het lijsttype, met de opeenvolging van bolletjes en strepen, stamt wél uit de tweede helft der 17de eeuw). Toch vindt men zulke ronde tafels in Coques' tijd terug, hetzij reëel, hetzij als esthetiserende fictie, onder andere in modelboeken. Een verwant model komt voor op Frans III Francken's *Kunstkabinet* (24). Hier zijn de poten echter van rijker inlegwerk (?) voorzien. Bemerkenwaard is eveneens de nauwkeurig weergegeven rode Spaanse lederstoel met de lage rug, rechts vooraan, en het bonte kussen erop. De roodkoperen koelbak behoorde tot de standaard-luxe-uitrusting van het burgerhuis (26).

Het tweede werk van deze groep (27) stelt een dame en drie heren voor, bijgestaan door een meid en een knecht. Een genre-element lijkt ons zeker aanwezig: de dame past schoenen, en schijnt daarbij een afwijzend gebaar te maken. De haar hierbij behulpzame man wendt de blik naar tafel, waaraan de twee anderen plaats hebben genomen. Zoals op het vorige schilderij bemerkt men goudomlijste, in een rij gehangen schilderijen, een ronde, met een tapijt bedekte eettafel, een koperen koelbak. Een tweede rechthoekige tafel staat links vooraan. Het is een rechthoekige balusterpoottafel met dwarsverbindingen, die hier minder dan op andere interieurstukken onder een tapijt verborgen is. Als meubel is het heel wat soberder dan de "typisch-barokke" bolpoottafels. Ons eveneens welbekend zijn de grauwe wanden en vloer, de getraliede en onderaan gesloten ramen links, de eenvoudige omlijste deur die onmiddellijk naar buiten voert.

Voor de tweede maal treffen we een *cantoor* of scribaan aan, met drie witblauwe porceleinvazen erop. De kleuren van dit pronkmeubel (rood, goud, zwart) en deze van het tafeltapijt (rood, zwart) vormen de enige diepe en gloedvolle noot in het vrij

Anoniem, 17de eeuw. Amsterdam, kunsthandel (1989)

grauwe interieur. Uit de hiervoor besproken groep werken komt een welbepaald type van interieur naar voren. Dit stelt ons in staat bij een aantal andere schilderijen werkelijkheidsweergave en fictie te onderscheiden.

Vooreerst komt een doek van Hieronymus Janssens (1624-1693 ?) aan bod (28).

Het stelt een kraamkamer voor, waarin negen vrouwen en zes kinderen tesamen zijn. Twee mannen

komen van achter een tochtscherm het gezelschap onwennig bekijken. Het lijkt een groepsportret te zijn, maar doet sterk denken aan Abraham Bosses genretaferelen (29). Irreëel zijn het cassetteplafond met de consoles en de atlanten-beelden van de haard. De vuurbokken met de overgrote koperen bollen lijken vanwege hun afmetingen eveneens aan de fantasie ontsprongen, doch bestonden in werkelijkheid (30). Ze werden dus belangrijk genoeg geacht om afzonderlijk aangevoerd te worden. Realistisch zijn: de goudleerbekleding tot onder de kamerlijst die zelfs tussen de vensters doorloopt, de zwartomlijste schilderijen erboven, het hemelbed in de hoek links van de haard, het kamerscherm, en de haard.

De schouwmantel, gedragen door witte/witgeschilderde volplastische atlanten, is zwaar geprofileerd en van een zwart, dofglimmend materiaal (marmer, zwartgeschilderd of -gebeitst hout ?). Erop zijn een kleine witte cartouche en twee dito atlantenfiguurtjes aangebracht. Twee beeldhouwwerken, een vrouwen- en een mannenhoofd, staan op de schouwplank. Vermoedelijk zijn ze van plaaster. In 17de-eeuwse boedelinventarissen komen meermaals zulke beelden voor. Tegen de donkergrauwe brandmuur staat een gietijzeren haardplaat. De brandvloer bestaat uit witte en zwarte tegels in dambordpatroon. Het vuur brandt op een laag, tweetrappig verhoog; de vuurbokken staan er slechts als a-functionele pronkstukken naast.

Hieronymus Janssens (?). New York, kunsthandel (1990)

Hieronymus Janssens (?). Brussel, kunsthandel (1957)

Jan Siberechts. Huidige bewaarplaats onbekend

Het kleurengamma van het interieur bestaat hoofdzakelijk uit *oker* (cassettenzoldering met motieven, kamerlijst, vloer), *goud* (goudleer, decoratie van hemelbed en haardkleed), *grijs* (textiel) en *zwart* (stoelbekleding, lijsten, haard) *wit* (sculpturale onderdelen), *rood* (kamerscherm).

Op een andere versie van deze compositie (32) bemerken we als variante het laatgotische overkragend gewelf naar de zoldering toe dat de haardvloer op de bovenverdieping draagt. In de haard ontwaart men een element in de vorm van twee concentrische, omgekeerde letters U. Een schilderij van Siberechts zal verduidelijken wat hier ondefinieerbaar is.

Op de grens tussen waarheidsgetrouwheid en fictie staat eveneens een *Familieportret* (33) door Hieroni-

mus Janssens (Antwerpen 1624-1693), bijgenaamd *de Danser* (vanwege zijn talrijke taferelen met dansen en feesten) of *le Peintre à la mode*, omwille van zijn 'modieuze' voorstellingen.

Twijfel roepen hier vooral de monumentale verhoudingen van de ruimte en de overrijke vormgeving van de wand links op. De hoogte van het vertrek — de zoldering zelf is niet te zien — die rond de 6 à 7 meter lijkt te liggen, en de donkere gesculpteerde deuroplijsting — het is geen *trompe l'oeil*-werk — lijken ons "*des Guten zuviel*" te zijn. De andere bestanddelen van het interieur kunnen wel aan de realiteit beantwoord hebben. De okerkleurige *deur* links is wel niet gesculpteerd, maar beschilderd, en bijgevolg goedkooper. We achten het bestaan van zulke deuren aanneemelijk, ook al kennen we geen zulke exemplaren uit

de 17de-eeuwse Zuidelijke Nederlanden (wel in Spanje). De vloer bestaat hier niet uit al dan niet geschilderde planken, maar uit onversierde okerkleurige tegels (ongeveer één kwadraatvoet). Dergelijke vloer ligt ook in het *Schildersatelier* van Gillis van Tilborgh en vonden we bij onderzoek *in situ* ook in Leuven terug (natuurstenen tegels van ca. 22,5 x 22,5 x 15 cm).

De ramen zijn van het gewone type. Minder gewoon is het feit dat alle binnenluiken en de middelste-ramen zelf geopend zijn. Slechts de onderste twee raamsegmenten zijn voorzien van binnenschrijnwerk. Bovenaan is het glas in lood zoals gebruikelijk direct in de steen gezet en buitenaan door ijzeren staven beveiligd.

Het *goudleer* is voorzien van een boven- en benedenboord; onderaan is er geen stootplint. De kleuren zijn beperkt tot goud, oker, bruin. Een *kamerlijst* loopt omheen het vertrek en scheidt het goudleer en de schilderijen daarboven. Aan deze constructie kan men goudleer en schilderijen bevestigen, of deze laatste erop zetten. Deze lijsten zijn tot in het laatste kwart van de 17de eeuw archivalisch aanwijsbaar. Men vindt ze op interieurtaferelen (vooral op de zogenaamde "*fantastische*"), maar geen enkele bleef bewaard. De schilderijen erop vulden meestal de ruimte tot aan de zoldering op. Zodoende kan men

met een grote graad van waarschijnlijkheid deze laatste juist aan de bovenrand van het schilderij aanzetten.

De monumentale *haard* bezit vrijstaande getorseerde zuilen van zwart, wit en grijs geaderd marmer. De brandvloer is belegd met witte en grijze tegels in dambordpatroon. Het fluwelen (?) schouwkleed met franjes is vuilroze van kleur: het is vermoedelijk de dure *aurore*-tint. De sterk vooruitspringende zwarte schouwmantel glanst niet; hij is dan ook eerder van gebeitst of geverfd hout dan van marmer. Het schouwstuk (het schilderij boven de haard) hangt zoals gewoonlijk wat voorover om ongewenste glanseffecten tegen te gaan. De achterste helft van de kamer is volgestouwd met *meubilair* en kunstvoorwerpen. Op een kunstkabinet met geopende deuren staat een crucifix op een voet van ebbenhout en schildpad. De grote spiegel erachter heeft een dito omlijsting; hij wordt geflankeerd door twee pendantschilderijen met *Christus* en *Maria*. Men lette op de ophanging van deze objecten. De spiegel hangt op met een touw, dat een haak in de kamerlijst verbindt met een ring in de spiegellijst. Dit touw is rood en hangt met twee van kwasten voorziene "*aftakkingen*" aan weerszijden van de spiegel neer. In beide verticale lijstdelen zijn twee "*ogen*" geslagen of geschroefd, zodat het touw aan

Hieronymus Janssens, Familieportret, Wien, Liechtenstein'sche Fürstliche Sammlungen

Gillis van Tilborgh, "Schildersatelier". New York, kunsthandel (1990)

weerskanten geordend neerkomt. De twee schilderijen zijn op onduidelijke wijze aan de wand bevestigd. De ophanging hangt nu naar beneden; een rode strik siert het ophangstelsel. Rechts in de hoek staat een hemelbed met balusterzuilen. Het textiel (omloop, gordijnen, spreij) is zachtrood. Fel rood daarentegen is de bekleding van de twee stoelen en het tapijt dat de tafel geheel verbergt. De kleurenharmonie van de kamer bestaat uit: oker, goud, zwart, bruin, zacht-felrood.

Naast Van Tilborgh en Coques heeft Jan Siberechts (1627- 1703) enkele opmerkenswaardige interieurstukken geschilderd. Siberechts heeft vooral bekendheid verworven met zijn landschappen-met-boerinnen, alsook met topografische gezichten van Engelse sites. Van zijn hand zijn ook een paar hoogst interessante binnenhuisgezichten.

Een eerste maakte (p. 55) eertijds deel uit van de verzameling Schnitzler. Een rijk echtpaar zit aan een tafel, terwijl een bediende hen een schilderij voorhoudt. Verschillende bestanddelen van het interieur wijken af van wat we bij Van Tilborgh en Coques zagen. Dit betekent niet dat ze irreëel zijn. Het goudleer bijvoorbeeld is van een type dat nu nog in het Antwerpse Brouwershuis hangt (34).

Verschillende elementen zijn echter 'nieuw'. De *bevloering* bestaat uit een overhoeks dambordpatroon van lichte en donkere (vermoedelijk witte en zwarte) tegels. Het is niet uit te maken of het gaat om gebakken plavuizen dan wel om natuursteen.

Een *zwarte band* van ca 20 cm hoog loopt ter hoogte van de strijkbalen rondom de kamer. Zulks bemerken we ook op Siberechts' interieur in Kopenhagen. Aard en functie ervan zijn onduidelijk. Zijn het de zwart geschilderde strijkbalen, of latten?

De witte *consoles* van de moerbalken zijn versierd met vegetale motieven; mogelijks gaat het om zuiver decoratief stucco-werk. De *haard* is van bescheiden afmetingen, maar van rijke materialen. Een zwarte (marmere(n) ?) geprofileerde schouwmantel rust op

ronde, vrijstaande zuilen van geaderd marmer met Ionische kapitelen. Dit haardtype was wel luxueus, maar behoorde tot de uitvoerbare mogelijkheden. Men treft het ook aan op Gillis van Tilborghs "Schildersatelier". Zeer bizar is de versiering van de brandmuur in de haard. Deze muur schijnt te bestaan uit bossagewerk van marmere(n) (?) blokken. In het midden bemerkt met een zwart-blinkende, convexe cartouche in barokke parelvorm, omgeven door barok rolwerk en festoenen, en gestut door twee putti. Onderaan is een donkere plaat of opening, boogvormig afgesloten door een blokkenlijst met een saterkop (?) als sluitsteen. Verwante haarden zijn nu nog bewaard in het slot Schmalkalden (35).

De vloertegels lopen door tot tegen de bossage-muur. Daarvoor staat een koperen koelbak (?) tussen twee vuurbokken met koperbollen.

Eenzelfde haard schilderde Siberechts ook op een *Interieur met twee vrouwen* in Kopenhagen (36). Hier echter liggen drie rijen overhoekse tegels in dambordpatroon (wit/zwart) als brandvloer voor de haard. De ronde-bosse marmierzoulen zijn vervangen door zwart-marmere(n) schouwbanken, verwant aan Van Tilborghs haarden, maar voorzien van woeste ramskoppen. Het bossage-werk op de muur, alsook het rolwerk rond de cartouche, is grauwwan kleur, de festoenen daarentegen meer roodachtig/okerkleurig, de cartouche zelf glimmend zwart. Deze laatste is onmiskenbaar driedimensionaal-convex.

Een derde schilderij met dit soort haard is een *Interieur met twee vrouwen en drie kinderen* van Frans Francken II (37) (Stockholm, Nationaal Museum). Hier ziet men tussen de vrij ver vooruitspringende ronde marmierzoulen weerom de bossage-muur, ditmaal zonder cartouche. Onderaan is er weerom de

Jan Siberechts. Interieur met twee vrouwen, København, Statens Museum for Kunst, nr. 661

door een rondboog afgesloten donker vlak (haardplaat ? opening ?). Daarrond en -boven werd in het bossage-werk een spitsboog uitgespaard. De vraag naar de functionaliteit van dit haardtype dringt zich op. Een eerste mogelijkheid is, dat de bossage-*"muur"* een gesculpteerde en geschilderde plaat is, waarmee in de zomer de haard werd afgesloten voor stof en roet. Is dan de zwarte plaat of opening onderaan geen imitatie-haardplaat of *"oven"*?

Een tweede mogelijkheid, volgens dewelke de bossage-en-cartouche-muur de brandmuur zou zijn, is onmiddellijk uit te sluiten. Roet zou de diverse en kostbare materialen (marmer) zeer spoedig bedekken en ongenietbaar maken. Zo het geheel een stucco-imitatie of beschilderd pleisterwerk was zou het vuur het gips of de schildering vlug vernielen.

Een derde mogelijkheid is dat het om een siermuur gaat, waarin slechts in een ovenachtige opening onderaan kon worden gestookt. Maar dan konden de vuurbokken geen dienst doen. Of waren deze reusachtige en ongetwijfeld zeer kostbare haardijzers louter decoratieve stukken geworden?

Welke van deze mogelijkheden nu aan de historische realiteit beantwoordt, vermogen we nog niet uit te maken. De laatste mogelijkheid zou in elk geval beantwoorden aan de toenmalige tendens tot verkleining van de haard. Of kan men in sommige gevallen zelfs spreken van een defunctionalisering van de haard? Op een *Familieportret* toegeschreven aan Charles Biset is op de brandmuur van de haard zelfs een paleis-met-terras geschilderd. Men kan hier dus niet gestookt hebben, of de schildering werd onmiddellijk zwart door het roet. Of moet men aannemen dat men bijvoorbeeld in de zomer zulk een schilderij voor de brandmuur plaatste om de *"lelijke"* beroeting aan het oog te onttrekken?

Siberechts tweede *Interieur* (Kopenhagen) is in ongewone duidelijkheid eigenlijk een 'interieurportret'. Functioneel verschilt het van de hier besproken werken: het is geen familieportret. Twee vrouwen nemen hun dagelijkse bezigheden waar: de vrouw des huizes is met naaiwerk bezig en past op het kind in de wieg, de meid veegt de kamer. Het is een voorbeeld van *"goede"* vrouwenactiviteiten, tenminste volgens de toenmalige rolpatroon-eisen.

We gaan hier niet in op de ons van het vorige schilderij bekende elementen. De *buitenluiken* zijn hier eveneens van paneelwerk voorzien. Rechts van het venster hangt een donkerblauw koord met onduidelijke functie (overgordijnen links van het raam ?) Een lage zwarte *plint*, ongeveer even hoog als de band op de strijk balken onder de zoldering, zorgt voor een horizontaal accent.

De *haard* werd reeds eerder besproken. Het *goudleder* is veelkleurig: goud, groen/blauw, rood bruin/zwart. Het zichtbare *meubilair* bestaat uit een lage lederen stoel vooraan en een hogere rechte lederen stoel met zeer eenvoudig houtwerk, links tegen het venster. Verder is er een dichtgeklapt muziekinstrument op een zwart (gelakt/gebeitst) houten onderstel met boogvormige structuur, versierd met witte (ivooren ?) knopen. Het gaat wellicht om een virginaal (38).

Uitzonderlijker wijze kan men het houtwerk van het hemelbed rechts, waartoe een trapje van twee treden toegang verleent, duidelijk waarnemen. Het is haast identiek aan het zwarte onderstel van het instrument links. De textiele aankleding van het vertrek (bed, stoel, deken in de wieg, gordijn) is blauwachtig. Hier is voorzichtigheid echter geboden, omdat het ook kan gaan om groen pigment dat bijvoorbeeld door oxydatie blauw gekleurd is. Eveneens duidelijk zichtbaar is het *gestreepte* beddeboed. Een hoop lakens en dekens hangt over een onzichtbaar object, dat voor een stoel te hoog is. Vermoedelijk is het een driepotige *"nacht-ezel"* waaraan men klederen of ander textiel kon ophangen. Men notere ook een tinnen nachtpot op het beddetrapje. Blijkbaar vond men niet dat dit voorwerp moest weggemoffeld worden. De aanblik ervan werd dus niet als pijnlijk of *"laag"* ervaren. De *schilderijen* zijn hier niet meer op de traditionele wijze opgehangen. De duurste lijst bezit niet het schouwstuk, maar het doek links. De schilderijen hangen, op het schouwstuk na, op ooghoogte. Volledige symmetrie werd niet nagestreefd: de werken links en rechts van de haard zijn zowel thematisch als vormelijk mekaars tegenhanger niet.

Een laatste anomalie zijn de *vensterluiken*. Zoals reeds gezegd, werden deze door de timmerlieden vervaardigd. Hun vorm was uiterst eenvoudig. We hebben hier slechts één uitzondering op deze regel kunnen aanwijzen: de met een ruitvorm versierde luiken op Coques' paneeltje in Brussel. Hier is elk luik voorzien van twee panelen. Hun voorkomen is zoals dat van de traditionele Spaanse luiken. Werd dit type hier in de 17de eeuw door Spanjaarden geïntroduceerd? Hoe dan ook, onder deze vorm werden luiken door schrijnwerkers gemaakt. Men bemerkte ook de *buitenluiken*. Door het openstaande raam is namelijk het grote afsluitluik aan de buitenzijde zichtbaar. Deze schijnen onversierd te zijn.

Voor de rest bestaat het interieur uit bekende elementen: de balkenzoldering, de Spaanse lederstoelen langs de muren, de tafel, het kunstkabinet (scribaan, cantoor) op een onderstel, de kleine spiegel met de zwarte lijst en het schouwstuk dat zowel in de breedte als in de hoogte de schouw geheel bedekt.

We sluiten af met een zeer recent in de kunsthandel opgedoken werk (p. 60), toegekend aan Charles Emmanuel Biset (Mechelen 1633 - Breda 1710) (39).

De ons reeds van andere werken bekende elementen laten we hier terzijde. Nieuw is het groene (?) gordijn links. Het schijnt in één stuk over de gehele muurbreedte te hangen, ofwel sluit het, parallel aan de haard, een stuk van de kamer af. Het perspectief is hier niet geheel duidelijk. Opmerkenswaard is ook de veelkleurige schouwmantel met de horizontale afwisseling van zwart, rood, wit en zwart marmer. De zwartmarmeren torsade-zuilen zijn ons reeds van elders bekend en op de schildering, op of voor de brandmuur, hebben we reeds eerder gewezen.

Men bemerkte nog de duidelijk zichtbare nagels waarmee het goudleder bovenaan aan de muur bevestigd is.

Eén element weerhoudt nog onze aandacht: het restant van een overkragend gotisch gewelfje, links van de 17de-eeuwse haard. Dit gewelf maakte de overgang tussen de schouw van de afgebeelde en de brandvloer van de haard op de hogergelegen verdieping. Zoals nog door archeologisch onderzoek *in situ* vast te stellen is, heeft men in de 17de-18de eeuw vaak de asymmetrisch geplaatste laatmiddeleeuwse haarden vervangen door een op de middenas van de muur gerichte nieuwe haard. Het resterende gewelfdeel heeft men hier, blijkbaar, gemakkelijksshalve niet vervangen of weggewerkt. Het is een voorbeeld van een 'stijlbreuk' of 'onverschilligheid', die het hedendaagse gemoed bevreemdt en in huidige restauraties maar al te graag verdrongen zou worden.

Besluit

De "salette" of pronkkamer in het Brabantse burgerhuis circa 1640-1680 was, tenminste volgens de hier besproken beeldvoorstellingen, relatief leeg en *duister*, gehouden in *stemmige grondtonen met accenten van rood, goud en zwart*. Deze stemmigheid, gecombineerd met gloedvolle tinten, is ook typerend voor de schilderkunst, wanneer men deze vergelijkt met de 16de-eeuwse. Het contrast met het 16de-eeuwse, vaak in schrille kleuren gedecoreerde renaissance-interieur, zoals dat uit recent archeologisch onderzoek tevoorschijn is gekomen, springt in het oog. Hierna overlopen we de diverse onderdelen van de pronkkamer.

* Wanden

- wanneer de wanden niet door goudleer bedekt zijn, zijn ze eenvoudig grijs of grauw geschilderd. Andere kleuren werden niet aangetroffen.
- lambrizingen waren afwezig; het enige houtwerk op de muren was in weinige gevallen een *kamerlijst*, waarop schilderijen konden staan en/of waaraan goudleer kon hangen. Deze lijst liep dan ongeveer op 3/4 van de muurhoogte, van de vloer af gemeten.
- goudleer bedekte de wanden ofwel geheel, ofwel tussen vloer/plint en kamerlijst.
- niet zelden liep een geschilderde *plint* of stootlijst om het vertrek. Deze was donkergrijs of zwart, en besloeg meestal een hoogte van circa 40-50 cm (in zeldzame gevallen circa 20 cm).
- in 2 gevallen troffen we een zwarte bandlijst (circa 20 cm hoog) onder de zoldering aan.

* Vloeren

- in haast alle gevallen bestonden deze uit brede planken, die doorgaans haaks op de haard lagen.
- in telkens 1 geval troffen we aan: als tegels beschilderde planken; okerkleurige tegels; wit/zwarte tegels in dambordpatroon.

* Zolderingen

- in alle gevallen vinden we een eenvoudige balken-en-keper-zoldering in de natuurlijke houtkleur. Vlakke en cassette-plafonds ontbreken.
- de moerbalken hadden soms zwak geprofileerde sloffen, en zelden gesculpteerde (of stucco?) consoles.

* Vensterluiken en deuren

- de vensterluiken waren meestal onderaan gesloten ten behoeve van de *privacy*. De luiken bestonden uit twee onversierde, scharnierende planken, meestal 2 x 2 in het onderste deel van het kruisvenster, soms 2 x 3); in uitzonderlijke gevallen waren ze met een (ingelegde?) ruitvorm of met panelen versierd, hoewel de werkverdeling tussen de ambachtsgilden zulks verbood. Overgordijnen, in tegenstelling met wat men op Noordnederlandse schilderijen kan waarnemen, zijn slechts éénmaal afgebeeld. Toch kende men hier te lande in realiteit overgordijnen (groen, blauw, rood en tussen-tonen) vanaf de tweede helft, venstergordijnen (wit) vanaf het laatste kwart van de 17de eeuw. Daarbij streefde men naar een overeenkomst van kleur en stof in overgordijnen, bedbehang, stoelbekleding en schouwkleed, steeds volgens kamer.
- deuren waren haast steeds van uiterst sobere makelij. De deuromlijstingen konden, in zeldzame gevallen, een classicerende inslag hebben. Gesculpteerde, plastisch uitgewerkte barokdeuren zijn niet voor (zelfs rijke) burgerwoningen bestemd geweest, doch voor openbare instellingen van wereldlijke of geestelijke aard. "*Doorkijkjes*", wel erg in trek in de gelijktijdige scribanen, komen in deze interieurs minder voor dan in de Hollandse. Betekent dit, dat men hier minder naar ruimtelijke continuïteit binnen het huis streefde?

* Haard

- de schouwvragen kunnen opgedeeld worden in types: het zwartmarmeren "*standaardtype*"; het laatgotische type; de rijkelijk gesculpteerde, in diverse marmersoorten uitgevoerde "*Siberechts*"-type zou men als fantaisistisch kunnen afdoen, ware het niet afgebeeld (zij het rudimentair) op andere binnenhuisvoorstellingen; de vrijstaande ronde of torsade-zuilen. De fantaisistische haardsculpturen laten we hier buiten beschouwing.
- de brandmuur bestond uit: tegels in dambordpatroon, met in het midden een zwart vlak (haardplaat? zwarte stenen?); baksteen, zichtbaar gelaten; grauwe natuurstenen platen. De laatste 2 mogelijkheden kwamen slechts éénmaal voor. Doorgaans is de brandmuur slechts een grauw/zwart vlak, waarop niets specifiek te onderscheiden is. Twee types van rijk uitgewerkte brandmuur (Siberechts en Biset) blijven functioneel onduidelijk.
- de stookvloer, waar zichtbaar, was bedekt met tegels in wit/zwart dambordpatroon of van dezelfde kleur.

Charles Biset (?), Familieportret, Londen, kunsthandel (1990) (foto Sotheby's)

* *Meubels* (40)

— de zo bekende, meestal "Antwerps" genoemde Renaissance- en barokkasten komen niet éénmaal voor op deze schilderijen. Men kan nochtans aannemen dat zulke meubels, mochten ze in zulke interieurs aanwezig zijn geweest, niet op een uitbeelding ervan konden ontbreken: hun kostbaarheid en rijk voorkomen maakten hen bij uitstek tot een pronkstuk.

Uit hun picturale afwezigheid besluiten we dan ook dat zulke kasten in dergelijke burgerinterieurs niet voorkwamen. Een reden te meer om te twijfelen aan de authenticiteit van de talrijke meubelstukken van die aard in de kunsthandel?

— éénmaal troffen we een eenvoudige lage rechbank aan, driemaal een scribaan (cantoer, kunstkast); ook klavecimbels behoorden tot de luxe-uitrusting bij uitstek.

— een tafel en stoelen kwamen *steeds* voor. De schaarste hiervan in de huidige kunsthandel staat dan weer in contrast met de overvloed aan kasten, die juist *niet* in 17de-eeuwse binnenhuizen stonden. Geregeld ook ziet men armleunzetels, voetbankjes, -schabellen en tabouretten afgebeeld.

— bedden nemen we slechts zelden (3 maal) waar op zulke interieurs. Dat betekent niet dat slaapkoets of hemelbed uit de mode waren geraakt, maar dat ze in 17de-eeuwse burgerlijke milieus in steeds mindere mate als *salonfähig* aanzien werden. De opsplitsing in representatieve ruimte en slaapvertrek nam geleidelijk aan toe.

* *Luxe-voorwerpen*

In volgorde van kwantitatief belang zijn op te sommen:

- oosters ("Turks") tapijt (steeds als tafelkleed, hoogst uitzonderlijk als vloerbekleding)
- vuurbokken met (soms enorme) koperen bollen
- spiegels
- rood- of geelkoperen koelbakken
- klavecimbel (5)
- scribaan (3)
- koperen lichtkroon

"Nutteloze" decoratieve voorwerpen zijn zeldzaam. Uitzonderlijk treffen we een kleine sculptuur, een stuk zilverwerk of een stuk porcelein aan; nergens evenwel klokken, tin, majolica,...

* Schilderijen

- het schouwstuk was haast steeds voorzien van een gouden of goud-zwarte lijst; bijgevolg moet het in hoger aanzien hebben gestaan dan de overige schilderijen die vaak een eenvoudige zwart-houten omlijsting bezaten.
- doorgaans hingen de schilderijen juist onder de zoldering, en was hun hoogte identiek. Dat betekent, dat de *hoogtemaat* een belangrijke rol moet hebben gespeeld in de aankoop van een werk: het moest accorderen met andere.
- in weinige interieurs hing men schilderijen ook lager aan de wand, liefst in symmetrische opstelling (bijvoorbeeld rond een spiegel of groter schilderij).

* Kleurengamma

Basiskleuren van de onroerende interieuraankleding waren *grauw, oker, bruin, zwart*.

Accenten waren: *goud* (goudleder, schilderijlijsten ...) en *rood* (stoelbekledingen, bedtextiel, schildpad op lijsten en scribanen, strikken aan schilderijen en spiegels). Hierbij dient te worden aangestipt dat volgens de 17de-eeuwse boedelinventarissen méér kleuren in de roerende textielaankleding van het interieur voorkwamen. Vooral *groen* was erg in trek. Op onze schilderijen vinden we, naast *rood*, ook: groen, blauw, *"aurora"*. Toch is het *kleurengamma* op deze schilderijen beperkter dan hetgeen uit inventarissen blijkt.

Bedoeling van dit artikel was, gegevens aan te reiken voor de restauratie van het 17de-eeuwse interieur.

Op welke sporen dient men acht te slaan en hoe moeten deze worden geïnterpreteerd? Daar elke waarneming gebonden is aan een reeds aanwezig kader, dient dit laatste hier naar zijn historische verdedigbaarheid bevraagd te worden. Daarom moet hier uitdrukkelijk gewezen worden op de noodzaak om onze bijdrage kritisch te benaderen in het licht van bijvoorbeeld de 17de-eeuwse boedellijsten en nalatenschapsinventarissen. Zoals gezegd, komt hieruit een ander beeld van het 17de-eeuwse interieur naar voren, waarin méér en andere, fellere kleuren opvallen. Hoe is dit te verklaren? Vanuit de kloof tussen *"voorschrift"* en praktijk - waarbij de hier belichte schilderijen meer het theoretische modedictaat aankleven? Of vanuit het onderscheid tussen (hier gevisualiseerde) pronkkamers en de andere vertrekken? Tevens dienen we te denken aan mogelijke picturale/ideologische *"wetten"* van het portret, bepaald door het *"decorum"* of de toenmalige voorstellingen omtrent datgene wat in een bepaalde context *"hoort"*, *"passend en billijk"* is.

Het onderzoek naar de historische *wooncultuur* in België, nog zo goed als onbestaande, is een bij uitstek *interdisciplinaire* onderneming en zou van bij den beginne als dusdanig moeten opgevat worden. Het *"wonen"* is nu eenmaal een samenspel van materiële cultuur, sociale en economische gegevens en verhoudingen, sexe-rolpatronen; het is bovendien een microcosmos van zingeving. Daarom moet dit onderzoek ook een voortdurende discussie aangaan met de semantisch-praxeologische anthropologie, die zoekt naar de betekenissen achter het dagelijkse praktische leven (41).

Voetnoten

- (1) Cfr. Baudouin, *Het binnenhuis in Rubens' tijd*, in *Hades*, 19, 1980, nr. 33, p. 16-22; *De huisvesting in Rubens' tijd*, tentoonstellingscatalogus, Antwerpen, 1977.
- (2) In recente overzichtswerken komen de Zuidelijke Nederlanden zelfs niet aan bod. Zie bijvoorbeeld Peter Thornton, *Seventeenth-century interior decoration in England, France, and Holland*, New-Londen, 1981²; cfr. p. 411, noot 227, naar aanleiding van een interieurstuk van Frans II Francken: *"Strictly speaking this shows a Flemish interior but a grand Dutch room of the sale date would have differed in no significant manner"*. We kunnen deze zienswijze onmogelijk bijtreden.
- (3) Jantzen H., *Das niederländische Architekturbild*, Braunschweig, 1979².
- (4) Duberger E., *Antwerpse kunstinventarissen uit de zeventiende eeuw*, (*Fontes historiae artis neerlandicae*, I, 1-3), Brussel, 1984 ff.
- (5) Brussel, Koninklijke Musea voor Schone Kunsten, nr. 2931. Doek, 88 x 118 cm. Repr.: ACL 182429-B; 6388-0.
- (6) Cfr. Maclot P., *Meer van wanden weten te Antwerpen...*, in *Bulletin Antwerpse vereniging voor bodem- & grotonderzoek*, nr. 5 1983, p. 174, noot 5.
- (7) London, Christie's, 08.07.1983, nr. 86 Foto: Cooper nr. 2341. Doek, 78,7 x 119 cm.
- (8) Rotterdam, Museum Boymans-van Beuningen, nr. 1864. Doek, 93 x 123 cm.
- (9) Voor zulke gedateerde haarden, zie: *Het groot kastelenboek van België. Burchten en hoevekastelen*, ed. Luc Genicot, (Brussel, 1976), p. 64, afb. 4 (1662, Kasteel Bossenstein), p. 136, afb. 2 (1692, keuken van Kasteel Groot-Bijgaarden).
- (10) Den Haag, Mauritshuis, nr. 262. Doek, 80 x 104 cm.
- (11) London, Christie's, 23.03.1973, nr. 9. Doek, 136 x 207 cm. Met dank aan Christie's voor het toezenden van een uitstekende reproductie.
- (12) Lawrence, University of Kansas, Spencer Museum of Art, nr. 54-157. Doek, 97 x 129,5 cm.
- (13) Lille, Musée des Beaux-Arts, nr. 197.
- (14) Voorheen Brussel, verz. Simone Bergmans. Doek, 100 x 135 cm. Repr.: ACL 221954957-B (details).
- (15) Kassel, Staatliche Kunstsammlungen, nr. 151, inv. nr. 135. Paneel, 41 x 58 cm. Repr.: ACL 201665-B, 103507-B, 56251-B, 109438-B.

- (16) Brussel, Koninklijke Musea voor Schone Kunsten, nr. 3971. Paneel, 39 x 57 cm. Repr.: ACL 203099-B.
- (17) Zie bijvoorbeeld *Gouldleer/Kinkarakawa. De geschiedenis van het Nederlands gouldleer en zijn invloed in Japan*, ed. Frits Scholten, Zwolle (1989).
- (18) London, Sotheby's 03.12.1969, nr. 68. Paneel, 41 x 55 cm. Repr.: neg. Nr. 0.194. Afkomstig uit de collectie Frits Lugt.
- (19) *Gallery Lasson. 57 Jermyn Street, London SW1. Exhibition of 16th, 17th and 18th century of Old Masters. October 19th-December 10th. (1969)*, nr. 13. Paneel, 31 x 39, 8 cm.
- (20) Het van Tilborgh-werk in *Important old master paintings and sculpture. Christie's New York 10.01.1990*, nr. 106 (doek, 65 x 95 cm); het Biset-werk in Kobenhavn, Statens Museum for Kunst, nr. 60. Doek, 64 x 88, 5 cm.
- (21) Kassel, Staatliche Kunstsammlungen, nr. 152 & inv. nr. 1749.136. Paneel, 47,7 x 64 cm.
- (22) Zie bijvoorbeeld Petrus Christus' "Annunciatie" (1452) in de Staatliche Museen, Berlin, en Rogier Van der Weydens "Annunciatie" in het Louvre. In beide gevallen: vlak bepleisterde bruine plafonds tussen eveneens bepleisterde muurbalken; over beide lopen smalle profiellijsten. Op het eerste werk bemerkt men siermotieven in wit, geel en rood.
- (23) Paris, Louvre, nr. RF 290. Paneel, 52 x 71 cm.
- (24) Antwerpen, Koninklijk Museum voor Schone Kunsten, nr. 669. Paneel 77 x 114 cm. De figuren van Coques' hand.
- (25) London, Brod Gallery (Artemis Group). Aldaar aan Gillis van Tilborgh toegeschreven. Doek, 68 x 83 cm. Herkomst: coll. Carl Salomonsen; veiling Winkel & Magnussen 311, 1944, nr. 80; coll. Johan Lonberg; coll. Alice Reyn. Tentoongesteld: *Old masters in private collections*, Kobenhavn, Statens Museum for Kunst, 1946, nr. 98.
- (26) Zie bijvoorbeeld Brussel, Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis, inv. nr. 2010C (geelkoper, met knorren versierd); inv. nr. 1092 (roodkoper, Dinant, 1668). inv. nr. M123 (geelkoper, Dinant, 1667).
- (27) *Old master paintings. Sotheby's Amsterdam, 22.11.1989*, nr. 105. Doek, 61 x 81 cm.
- (28) *Important paintings by old masters. Christie's New York. 31 May 1990*, p. 144, nr. 104. Met verwijzing naar andere versies.
- (29) Jean Feray, *Architecture intérieure et décoration en France des origines à 1875*, (Paris, 1988), p. 96: "La visite à l'accouchée".
- (30) Zie bijvoorbeeld een exemplaar in Brussel, Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis, inv. nr. 6694: 17de-eeuws, met wapens van Spanje en Bourgondië. Koperbollen: Ø circa 35 cm.
- (31) Cfr. Onze bijdrage: *Leuvense wooncultuur in de 18de eeuw. De inventaris van de afspanning "Den Gulden Cop" uit 1773, in Arca Lovaniensis* (Huldeboek P.V. Maes), 1990 (ter perse); zie aldaar de nrs. 221 ("Item twee copere bollen dienende voor branteijsers"), 408 ("twee copere bollen dienende voor branteijsers"), 418.
- (32) *Catalogue de la vente n 355 ... jeudi 5, vendredi 6 et samedi 7 décembre 1957. des tableaux anciens et des antiquités. Galerie Georges Giroux ..., Bruxelles*, p. 71, nr. 376 & pl. XXVI/Doek, 81 x 120 cm.
- (33) Wien, Liechtenstein'sche Fürstliche Sammlungen. Doek, 80 x 122 cm. We danken de Directie voor de ons welwillend toegezonden reproducties.
- (34) Van Moer Chr., *Het gouldleer van het Antwerpse Brouwershuis, in Jaarboek Koninklijk Museum voor Schone Kunsten Antwerpen 1972*, p. 263-278, spec. p. 273 & afb. 6.
- (35) Handy P., *Schloss Wilhelmsburg, Schmalkalden. Ein Bau- und Kunstdenkmal der deutschen Spätrenaissance*, Mühlhausen, s.d., p. 44-46, met afb. De schouw is het werk van Willem Vernukens, een uit de Nederlanden uitgeweken kunstenaar. De kleuren zijn vooral rood, grijs, zwart en goud, dit wil zeggen het gamma van de in dit artikel behandelde schilderijen.
- (36) Kobenhavn, Statens Museum for Kunst, cat. nr. 661. Doek, 59 x 59 cm. Getekend en gedateerd op de bedtrap rechts: *J. Siberechts fecit à anvers 1671*. Zie *Royal Museum of Fine Arts Copenhagen. Catalogue of paintings*, Kobenhavn, 1969, p. 119-120, met lit.
- (37) Afb.: Thornton, *op. cit.* (noot 2), p. 238, ill. 227.
- (38) Men vergelijkte bijvoorbeeld met een virginaal van Andreas Ruckers uit 1611 in het Antwerpse Vleeshuis. *Roem der Belgische gemeenten*, tentoonstellingscatalogus, Brussel, 1960, nr. 275 en afb. 51b.
- (39) London, Sotheby's, 04.07.1990. Old Master paintings, nr. 148. Doek, 93 x 119,5 cm. Met dank aan Joost Van den Bergh, Sotheby's London, voor de informatie en de reproductie.
- (40) Men raadplege hieromtrent: Ria Fabri, *Bijdrage tot de geschiedenis van het meubel te Antwerpen tijdens de zeventiende eeuw*, in *Antwerpen in de XVIIIde eeuw*, s.l., 1989, p. 405-425.
- (41) Voor geslachtsrolpatronen en de projectie ervan in architectuur/ruimte: *Women and space: ground rules and social maps*, ed. Shirley Ardener, New York 1981 (case studies over Engeland, Griekenland, en niet-Europese landen). Voor de semantisch-praxeologische anthropologie, zie bijvoorbeeld Pierre Bourdieu, *La maison ou le monde renversé*, in ID., *Esquisse d'une théorie de la pratique*. Genève, 1972, p. 45-69. Over de semantiek van bv. de 17de-eeuwse wooninrichting is nog niets geweten. Elk aspect daarvan roept vragen op. Om er maar enkele te stellen:
- welke was de semantiek van het meubilair?
Waarom hechtte men bijvoorbeeld zoveel belang aan het klavecimbel? Louter vanwege de klank en de muzikale smaak? Het pronkstukarakter ervan laat vermoeden dat nog andere motieven in het spel waren. Vaak ook was een motto, maxime of spreuk op deksel of kast aangebracht. Waarom juist dit voorwerp?
Waarom maakte men onderscheid tussen "vrouwen-" en "mannenstoelen", terwijl de grens hiertussen (nog?) niet juist te trekken is?
 - welke was de gevoelsgeladenheid van de kleuren in het interieur?
Waarom hield men van een min of meer diffuse kleurharmonie (in tegenstelling tot de "harde", afgelijnde renaissance-interieurkleuren)?
 - welke waardenpatronen liggen aan huisindeling en -vormgeving ten grondslag?
 - Waarom bijvoorbeeld lag de "salette" in de 17de eeuw vaak aan de voorkant of straatzijde, en waarom niet ergens achterin? Dit is namelijk in het geheel niet vanzelfsprekend. Andere culturen verkozen of verkiezen de representatieve ruimtes juist af te scheiden en moeilijk "toegankelijk" te maken.
 - Streefde men naar discontinuïteit tussen de ruimten van het huis en zo ja, waarom? Waarvan was dit een overdrachtelijke uiting?
We moeten ons bewust zijn van de (ongewild) metaforische zin van zovele aspecten van de wooninrichting. Pas door de verbinding van "antiquarische" kennis van het historisch interieur met genoemde invalshoeken zullen we iets begrijpen van het kluwen van automatische praktijk én van zingeving, dat *wonen* is.

Summary

The rehabilitation of the Stellingwerff-Waerdenhof house in Hasselt. A renewed dialogue

The building-complex Stellingwerff-Waerdenhof, situated in the city centre of Hasselt at the corner of the Maastrichter- and the Guido Gezellestreet, is a junction of two premises, being the 17th century's Waerdenhof and the 19th century's Hotel Stellingwerff. The Waerdenhof was a U-shaped, stone building. It was constructed around 1675 by Joannes Renerus de Geloës, in replacement of a decayed building, the former winter residence from the Lords of Mombeek.

In 1857 Petrus Julianus Jacobs, a wealthy gin distiller, built an impressive mansion with a monumental, mainly decorative facade in a neo-Venetian renaissance style. All this at the northern wing of the Waerdenhof, where the gateway used to be. It wasn't named "Stellingwerff" until Jacobs' widow married Guillaume Stellingwerff. The latter finished off the premises and had a magnificent hall of mirrors installed.

The 19th century's Stellingwerff has remained practically unchanged, while the front's ordonnance of the two remaining wings from the Waerdenhof were adapted in a classicistic style. Quite some interior alterations were carried out too.

Since 1926 the Town Administration of Hasselt has been the owner of the complex. In June 1979 the architect Herman Van Meer was asked to restore the Stellingwerff-Waerdenhof house, as well as to redesign it as a town museum. The problems to be solved arose on three levels : the urban surroundings, the new destination and the technical problems. As for the urban context, a reintegration of the large, blind side walls had to be thought out. They had been exposed after some neighbouring houses were demolished and the Guido Gezellestreet was constructed. Furthermore the street-facing walls remained to be completed, the row of houses was to be finished, there was the laying-out of the garden, etc... As far as the new destination concerned, there were difficulties regarding the circulation, the junction of both parts of the building and the accessibility of the attics. Finally the decayed condition of the premises and the public nature of the new destination caused some technical problems, like the improvement of the stability as well as the fire safety, meaning, among other things, the provision of evacuation routes.

An attempt was made to bring the historical substance back to life. On the one hand this was done by conserving the valuable elements, on the other by adding new, adequately designed elements. To the blind side wall from the Stellingwerff for instance, three monumental, round-arched windows were added at street level as well as a bay on the first and the third floor. Thus a more intense relation with the town was created, and at the same time the existing central circulation structure was extended to the outside. In the hall of mirrors the choice was made not to reconstruct the stucco ceiling, but in the central part of the ceiling,

a skylight has been inserted with stained-glass work by Herman Blondeel. On the strongly altered second floor, a very high and exciting space has been created by removing the attic's floor. A modern light-green, iron stairway acts as a linking element. It gives access to a landing where one "presents" oneself into the space. In the back of the exhibition room at the first floor of the garden wing of the Waerdenhof, a freestanding wall has been constructed. One disappears behind it when mounting the stairs after which one reappears into the space through the rectangular openings. There has been great concern about stressing the relation with the town. This can be clearly seen in the attempt to complete the interrupted street wall, between the garden wall of the Waerdenhof and the unfinished row of houses along the Guido Gezellestreet. To clear this job a small fence with open framework has been erected. The blind side wall ends in a "green house" : an iron house-shaped construction, which is to be grown over and will serve as an entrance to the municipal park.

The dumps from the coal-mines and their vegetation

The vegetation and the fossil remains from the "heaps of debris" or the dumps from the coal-mines, situated in the province of Limburg, have been studied during the past few years. This article treats the results from this study. In the first place it deals with the formations of the seams of coal. In the Carbon age *, the Campine district had a tropical or subtropical climate, where marshland was the main vegetation. This was the origin of the coal seams.

In the mining area of Limburg, there are — or rather were — 7 mines (Eisden, Beringen, Heusden-Zolder, Houthalen, Winterslag, Zwartberg, and Waterschei) all of those with a slag heap, several meters high. Eight of those heaps have been studied. More precisely, the dumps of Beringen, Eisden, Winterslag and Waterschei. The substratum is the main subject of this text. It treats the dynamics of slate, the wind- and water erosion and the way the salts are washed away in the soil. The vegetation on this substratum will grow on every possible level of dry-wet, salt and sweet, high-low, etc.

Furthermore, the moss- and lichen-vegetation on those heaps is treated in detail. On the slag heaps in Beringen for instance, more than 60 different kinds of moss and lichen were found ! As for the taller plants, a great number of important species have been found. These resort under the adventive plants, or else they are indicators of brackish water beneath the heaps, or a soil rich in lime on the hill-sides.

After treating the present vegetation, a lot of attention is paid to the fossil remains which can still be observed in situ, or else in musea (mostly far away from the mining district).

Finally, the authors wonder how this industrial inheritance can be of educational value in the future.

* (345 to 275 million years ago)

Salette

Baroque showpiece interiors have nowhere been preserved. To get an idea of what they looked like, one cannot turn to historical reconstructions or to most of the iconographic sources (like for example: genre paintings in interiors, architectural tableaux).

Archaeological studies could partly cover this lacuna. It is a pity though, that the results of these studies are hardly ever published. Written sources are most important in this matter.

To get a global picture of the above-mentioned interiors, we think the best thing to do is study the 17th cen-

tury family portraits, that is, those by Gonzales Coques-Gillis van Tilborgh, Charles Biset, Hieronymus Janssens and some anonymous painters from the same circles. These works create an image of relatively empty and dark best rooms, kept in quiet brown shades with touches of red, gold and black.

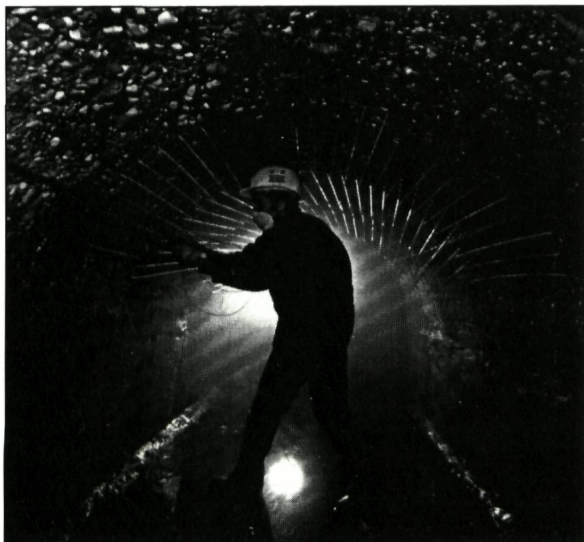
They strongly contrast with the wealthy 16th century renaissance interiors, often decorated in bright colours. In Antwerp, an example of the latter is being studied in situ. This article means to sketch the broad outlines of walls, floors, ceilings, shutters and doors, fireplaces, furniture, luxury items and colour range.

DENYS

N.V. DENYS

Industrieweg 124
9032 Gent-Wondelgem

Tel. (091) 54 01 11 - Telex 11 515 - Telefax (091) 26 77 71

Aanbrengen nieuwe wapening in koker - S.P.E. Gent

SPECIALE TECHNIEKEN

Herstellen, injekteren, gunniteren en versterken van betonconstructies, funderingen en metselwerk

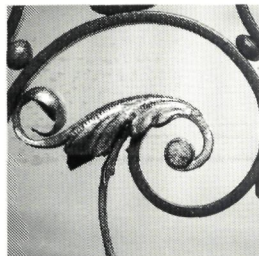
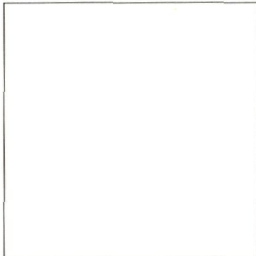
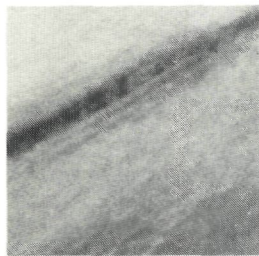
T.V.-inspekties en renovatie van rioleringen

Restauratie van monumentale gebouwen en kunstwerken

Gevelrestauratie CITILIFE, Louizalaan 275, BRUSSEL

WAAR BANKIEREN EEN KUNST IS

Osterriethuis - Antwerpen

VAN DER KERCKHOFF & CO.

Een solide bankrelatie is van vitaal belang voor dynamische ondernemingen. Steeds meer zijn technologische vernieuwing en financiële kracht met elkaar verbonden. Paribas beoefent het bankieren als een kunst. Zij brengt kwalitatief hoogstaande producten, uitgebreid advies en een complete service. Perfektie en professionalisme primeren. Paribas' financiële know-how en internationale gerichtheid bieden de grootst mogelijke zekerheid.

2000 Antwerpen, Meir 85

2000 Antwerpen, Van Meterenkaai 4 bus 6

2018 Antwerpen, Desguinlei 102 bus 1

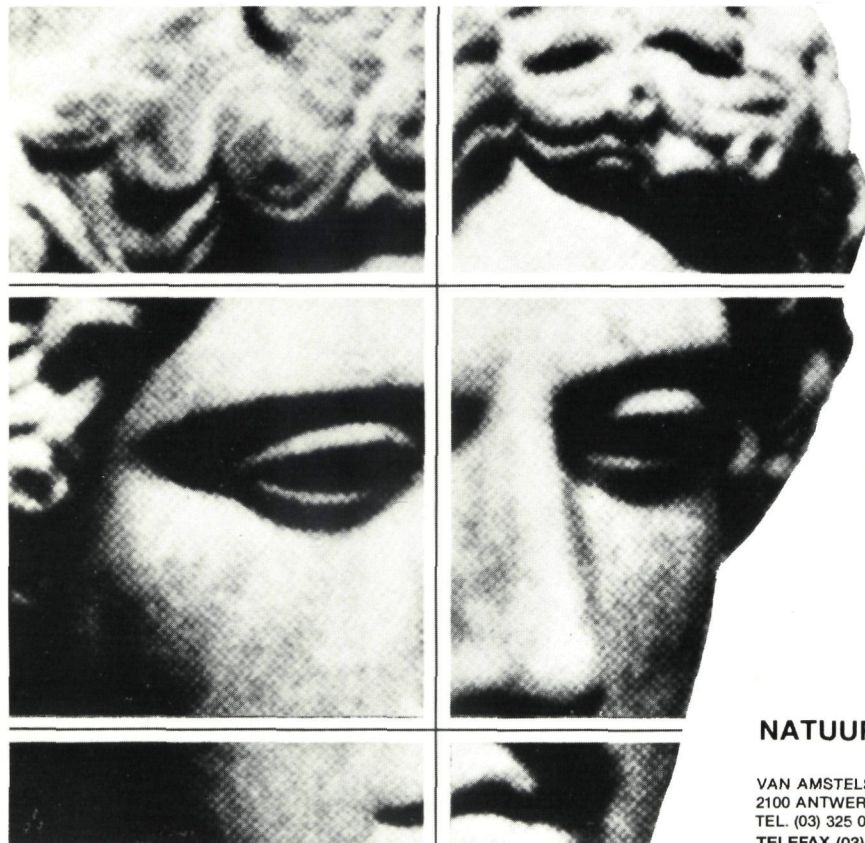
2018 Antwerpen, Schupstraat 13-15 bus 21

2030 Antwerpen, Noorderlaan 139

PARIBAS

WAAR BANKIEREN EEN KUNST IS

EEN ERVAREN KIJK OP DE TOEKOMST

NATUURSTEEN

AVLAMINCK
NV

VAN AMSTELSTRAAT 63
2100 ANTWERPEN
TEL. (03) 325 03 83
TELEFAX (03) 325 68 66

GASSTRAAT 11 A
9100 LOKEREN
TELEX 32158 NAVLAM TEL. (091) 48 12 17
TELEFAX (091) 48 96 61

RESTAURATIE VAN DE SINT-NIKLAASKERK TE GENT

N.V. VANDEKERCKHOVE

Herstelling monumenten en openbare werken

OOSTROZEBEKESTRAAT 54
tel. (051) 30 22 41

INGELMUNSTER 8770
fax. (051) 30 22 37